ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

«Ի ՎԿԱՅՍՆ ԱՐԵՒԵԼԻՑ»

ՆՈՐ ՈՒ ՑԱՆՑԱՌ ԲԱՌԵՐՈՒ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

Գ. Տէր-Մկրտչեան մասնաւոր ուշադրութեան առարկայ ըրած էր ժամանակին վարք սրբոցներու եւ ճառընտիրներու ուսումնասիրութիւնը[1]։ Այս մանրակրկիտ ուսումնասիրութեան շնորհիւ էր որ լոյս տեսաւ Գորիայ եւ Շմունի դատակնքաց յիշատակը[2], որուն պիտի հուշանար յաջորդել նաեւ Արեւելեան վկաներու գրեթէ լիակատար վկայաբանութիւնը։ Բնագիրները վերջնականապէս տպուած վերջացած էին «մանր մանր համեմատութիւններով օրինակներու եւ ճշգրիտ մէջբերումներով սուրբ վկայութիւններու[3]»։ «Մնում էր միայն մի երկու տեղեկութիւն աւելացնել ձեռագիրների մասին եւ մի կարճ յառաջաբան։ Զանազան արտաքին ու ներքին արգելառիթ հանգամանքներ մեծապէս նպաստած էին այս գործի ուշանալուն[4]»։ Ուրախութեամբ կը կարդամ այժմ թէ վերցած են «Նորերս վերջապէս այս արգելքները ու գործը արդէն լոյս տեսած է[5]»։

Ես դժբախտաբար դեռ ձեռքի տակ չունիմ այս հրատարակութիւնը՝ ամբողջութեամբ, ունիմ միայն բնագիրներու մասը, որմէ օրինակ մը Գ. Տէր-Մկրտչեան 1912ին արդէն աղնուօրէն տրամադրած էր ինծի։ Չեմ գիտեր հետեւաբար թէ ինչ կը բովանդակէ «կարճ» յառաջաբանը։ Բնականաբար լայն տեղ շնորհուած պիտի ըլլայ հոն գլխաւորաբար վկայաբանութեանս հայ մատենագրութեան՝ մանաւանդ Եղիշէի հետ ունեցած պատմական աղերսի ճշդումին, քանի որ Տէր-Մկրտչեանի գլխաւոր նպատակը չէր «անպատճառ նոր գրութիւններ երեւան հանել, այլ ի մօտոյ ծանօթանալ անմիջական աղբիւրներից մեր հին մատենագրութեան հետ[6]»։ Երկրորդաբար միայն

---

[1] Տես Արարատ 1896, էջ 425։

[2] Ազաթանգեղոսի աղբիւրներից. Յիշատակ դատակնքաց Գորիա եւ Շմունի վկայից որ վկայեցին յՈւռհայ, Վաղարշապատ 1896։

[3] Կիւլէսէրեան, Եղիշէ, քննական ուսումնասիրութիւն, Վիեննա 1909, էջ ԺՁ։

[4] Տէր-Մկրտչեան, Հանդ. Ամս. 1906, էջ 223։

[5] Աճառեան, Բազմավէպ 1921, էջ 311, ծանօթ.։

[6] Ազաթանգեղոսի աղբիւրներից, էջ 3։

շօշափուած պիտի ըլլան բնագիրներու լեզուն ու այս առիթով — ինչպէս դիտել կու տայ հրատարակիչը Կիւլէսէրեանին — «ինչ ինչ սրբագրութիւններ եւ ուղղութիւններ լինելու են յառաջաբանում», դարձեալ թէ «յաւելուածում դրուած վկայաբանութիւնները Աբրահամի թարգմանութիւնները չեն. յատկապէս վերջինը (= Ակիփսիմ, Այիթալ եւ Յովսէփ) ոչ իսկ ասորերէնից, այլ յունարէնից եւ համեմատաբար շատ ուշ ժամանակի թարգմանութիւն[1]»։

Ես անձնապէս շատ պիտի հետաքրքրուէի մերձուստ ծանօթանալու առաւելապէս Գ. Տէր-Մկրտչեանի բնագրական սրբագրութիւններուն եւ ուղղութիւններուն։ Ինծի տրամադրելի բնագիրը մանր ուսումնասիրելով ես սա եզրակացութեան հասած եմ թէ Գ. Տէր-Մկրտչեան վկայաբանութիւններուս ոչ միայն ասորի բնագիրներուն[2] չէ կրցած ծանօթանալ, այլ եւ ոչ նոյն իսկ Lagrangeի ֆրանս. թարգմանութիւնը[3] կրցած է ձեռքի տակ ունենալ։ Ու բնագրական համեմատութեան այս պակասը շատ յոռի դեր կատարած է թոյլ տալով յետսամուտ ներմուծումներու ու լեզուական բազմաթիւ վրիպակներու։ Թէ Գ. Տէր-Մկրտչեան իր յաւելուածական սրբագրութիւններով ու ուղղութիւններով ջանացած է լրացնել այս պակասը՝ չեմ գիտեր, ես իմ կարգիս կը դնեմ այստեղ ցանկ մը սխալներու եւ ներմուծումներու, որոնք շատ դիւրաւ կրնային սրբագրուիլ կամ բնագրէն դուրս վտարուիլ պարզապէս ասորի բնագրին համեմատութեամբը։

«Մոռացաք զահաւիրս ......», «.......», այսպէս էջ 45, որ պիտի ըլլայ ասորին (Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, II, էջ 58). — «Մտին .... ի կշտամբանս եւ մեք ..... ընդվայր թալթալեցաք», էջ 45, ուղղելի «.....» (= ասորի, փիլք», էջ 58), որով կը կապուի պատշաճօրէն վերի «.........» յոգնակիին։ — «Քանզի արհամարհ է երկրաւոր կարասի», էջ 52, որ պիտի կարդացուի «.....» (հմմտէ ասորին, էջ 67)։ — «Գազանք ծովու ուտեն զմարմինս, որ չեն ձեռն-

---

[1] Կիւլէսէրեան, Եղիշէ, էջ ԺԵ։

[2] Assemani, Acta sanctorum martyrum orientalium, Romae 1748, եւ աւելի ընդարձակ Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, II (Martyres Chaldaei et Persae), Parisiis 1891.

[3] Les actes des Martyrs d'Orient (Nouvelle édition 1876, էջք 35—151).

հաս ոգւոց», էջ 53, կարդալու է «եւ չեն ձեռնհաս», համեմատէ շարունակութիւնը «գազանք ցամաքի զմարմինս պատուեն եւ զոգիս (այսպէս կ'ուղղեմ՝ տպ. ունի «զոգին») ապականեն», ասորին կը վաւերացընէ մեր այս ուղղագրութիւնը, էջ 68. — կիտադրութեան սխալ մը կայ սա նախադասութեան մէջ «հանգեաւ յուսով երկիրն ամենայն եւ ցնծաց ուրախութեամբ այգին, եւ մայրքն Լիբանանու զուարճացեալ բերկրեցան», էջ 52, զոր ասորի բնագրին առաջնորդութեամբ կարդալու է, «...ուրախութեամբ. այգին եւ մայրքն...», տես ասորին, էջ 69. — «Ոչ հատուցանեն զնա ոսկին Ափիրայ», էջ 59, ուղղելի «ոսկին Ոփիրայ», համեմատէ ասորին [illegible], էջ 35. — «որ քաղցր քնարաւն ողբայր ղուրդարաբինն եւ ասէր», էջ 60, որ պիտի կարդացուի «ղուրդար ոբինն», ինչպէս ունի ասորին, էջ 76. — «զոր յափշտակեաց յուզէն Եզրայելացւոց», էջ 63, ուղղէ «ազգէն», տես ասորին, էջ 76. — «մերկացան ի վերայ նոցա սուրք Բըշնոճեայց», էջ 66, ասորին ունի «Բըշնոմնայց», էջ 83. — «Թող (զ)մնացուածս աներեալ ժողովրդեանս», էջ 76, ուղղելի «աներեալ», ինչպէս ունի բուն բնագիրը, էջ 93. — «խոստացաւ մեզ պարգեւս յաշխարհին է նորոմ», էջ 108, S ունի «ի նորոմ» ընթերցուածը, իսկ B կը կարդայ «յաշխարհին յայնմ» ու այս է ուղիղ ընթերցուածը, տես ասորին Assemani, Acta sanctorum martyrum orientalium, էջ 17. — «Եւ գոյն երեսաց նոցա ծղոյ նմանեցաւ», էջ 168, ուղղելի «ծխոյ», ասորի, անդ էջ 113. — «եւ աղքատացուցանել զբազմապատիկ մեծութիւնս ընչիցն պատուաւքն», էջ 170, ասորին ունի «ընչիցն», էջ 116, եւ այս է հարազատ ձեւը. — «ոչ ունիմ զգատավճիռ նոցա ճանապարհս աչաց իմոց», էջ 174, այս անյարիր ձեւը պէտք է ուղղել «ի ճանապարհս», ինչպէս կարելի է տեսնել յաջորդող նախադասութենէն «ոչ ունիմ զչարչարանս նոցա ի շաւիղս մտաց իմոց», ասորին ալ այսպէս, էջ 119։

Այս վրիպակներուն վրայ կ'աւելցընեմ հետեւեալ ներմուծումներն ալ, զորոնք առանց ասորի բնագրին առաջնորդութեան շատ դժուար թէ կարելի ըլլար բնագրէն դուրս արտաքսել. էջ 135՝ «ի դրդել շփոթային, այսինքն ի գոչել տեառնագալստեան գոլոյն», Նոտրատիպը, որ մեկնութիւն մը եղած է նախնաբար «շփոթոյ» բառին, յետոյ մուտ գործած է բնագրին մէջ. մեկնիչը ազդուած է Ագաթանգեղոսէն։ Էջ 146՝ Փ. հատուածը ամբողջութեամբ չկայ ասորի բնագրին մէջ, չկայ նոյնպէս ABC օրինակներու մէջ, ինչպէս կը տեղեկացընէ Գ. Տէր-Մկրտչեան, S օրինակն է որ ներմուծած է այս կտորը կամ ժառանգած իր նախաբնագրէն։ Էջ 171՝ «որ յաղագս Քրիստոսի նահատակեցան, ի փառս եւ ի գովութիւն ամենազաւր տէրութեանն», այս հատուածն ալ յետսամուտ է քանի որ չի ճանչնար զայն ասորին։ Բարեբախտաբար Ա—ԺԱ վկայաբանութիւնները ուրիշ կարեւոր յաւելուածներ կամ փոփոխութիւններ չեն կրած, այլ ենթարկուած են միայն բազմաթիւ ու ընդարձակ կրճատումներու, մինչդեռ «Յաւելուած»ի մէջ հրատարակուած ԺԲ եւ ԺԳ վկայաբանութիւնները այնքան անխնայ ենթարկուած են կամայական ներմուծումներու ու փոփոխութիւններու, որ տուժած են իսկապէս իրենց նախնական նկարագիրը։ Յետնադարեան այս փոփոխութիւնները թերեւս առիթ տուած են Գ. Տէր-Մկրտչեանի դիտել տալու թէ այս վկայաբանութիւնները յոյն բնագրէ են։ Իմ համեմատութիւններս սակայն կը մղեն զիս հաստատելու թէ ճիշդ չէ այս կարծիքը։ Ասորի բնագիրը նախ Գ. Տէր-Մկրտչեանի նշանակած W եւ C օրինակներու պէս առանձին, իրարմէ անկախ գործեր չի ներկայացըներ վկայաբանութիւններս, այլ ամբողջութիւն մը հետեւեալ խորագիրով՝ Acta SS. martyrum Acepsimae Episcopi, Iosephi Presbyteri et Aitilahae Diaconi (Assemani, էջ 171—203, Bedjan, II, էջ 351—396). անխիղճ ընդօրինակող մըն է որ վկայաբանութեանս ընդարձակ յառաջաբանութիւնը կը համառօտագրէ շատ գռեհիկ սկզբնաւորութեամբ, ուրիշ վկայաբանութիւններէն գող սորված ձեւերով ու սութիւններով կը կարծէ պճնել իր խմբագրութիւնը, երբեմն համառօտելու համար սկզբնագիրը՝ կը հնարէ նոր փոփոխութիւններ ու Ակեփսիմեայ վկայաբանութիւնը Յովսեփայ եւ Այիթալասայ վկայաբանութենէն բաժնելու համար կը կցկցէ առաջնոյն սովորական վերջաբանութիւն մը. այս շեղումներէն եւ խանգարումներէն դուրս հայ բնագիրը հաւատարմօրէն կը հետեւի ասորի բնագրին եւ կը պահէ դեռ կնիքը, ուր չկայ ոչ մէկ հետք յունաբանութեան։ Մանրամասնութիւններու իջնալ դուրս է այժմ մեր ծրագրէն։

Պարագաներու բերումով անտարակոյս որքան ալ չէ կրցած օգտուիլ Գ. Տէր Մկրտչեան

ասորի բնագիրներէ ու աւելի կատարեալ սրբա-
գրուած հայ բնագիր մը ներկայացընել հասա-
րակութեան, սակայն եւ այնպէս փորձած է շատ
տեղ անձնական ուղղագրութիւններ, որոնք ար-
ժանի են լուրջ ուշադրութեան. այսպէս մասնա-
ւորապէս էջ 4, 6, 16 (տես սակայն այս մասին
Թոռնեան, Հատընտ. ընթերց., Ա. էջ 432)
52, 55 (տող 59 շատ յաջող է "Ճերոյ տունէ"
սրբագրութիւնը. տես ասորին Bedjan, II,
էջ 70), 59 (տող 67 նոյնպէս շատ ճիշդ է
"ի ներկայացեալ" ընթերցուածը), 60, 62 (գեղե-
ցիկ է "փառքն մարմինք նոցա բուրվառ սրբու-
թեան", ասորին ունի "լինին", էջ 79), 68,
83, 114 ("որ կոչէր Լեռան քաղաք", այսպէս
նաեւ ասորին, Assemani, էջ 21. հայերէն
ոչ մէկ ձեռագիր աւանդած է Լեռան յատուկ
անունը, Գ. Տէր-Մկրտչեանն է որ կը լրացընէ
այս պակասը. աւելորդ չէ մատնանիշ ընել այս
տեղ թէ ասորի միեւնոյն յատուկ անունը ([illegible],
Assemani, էջ 163) հայ թարգմանիչը կը
կարդայ ուրիշ տեղ [illegible] եւ կը տառադարձէ
"Ղետան" էջ 168), 161, 169, 175—176
(բնագրին կրկին "ի գալ" ընթերցուածը՝ կ'ուղ-
ղուի "բայց անապահով" եւ կը կարդացուի
"ի՞յ գալ" հաւան չեմ այս սրբագրութեան.
անփոփոխ պէտք է պահել ձեռագրին աւանդած
"ի գալ տեսանել... ի գալ տեսանել" ասու-
թիւնը, այսպէս է նաեւ ասորին [illegible] = tuus
est... Assemani, էջ 120)։ Վերջապէս
Գ. Տէր-Մկրտչեանի շատ յաջող ընտրու-
թիւններէն մին է անտարակոյս նաեւ Սոփերքի
ընծայած էջ 94 "Որդիք հարց վշտատեսաց կո-
խան փղաց եւ երիւարաց լինէին" ընթերցուա-
ծին փոխարէն "որդիք Հայոց" ընթերցուածը,
էջ 43, որ հիմնուած է A եւ B օրինակներու
տուած տարբերակին վրայ. դժբախտաբար պա-
կասաւոր է այստեղ ասորի բնագիրը, որով չենք
կրնար վճռականօրէն հաստատել "Հայոց" տար-
բերակին հարազատութիւնը. այս մասին տես
Գ. Տէր-Մկրտչեան, Ագաթանգեղոսի աղբիւր-
ներից, էջ 35—37։

Ձեռագրական տարբերութիւններու մէջ
ընտրութիւն ընել հարազատին եւ ոչ-հարա-
զատին միջեւ դժուարին գործ է, մանաւանդ երբ
չկայ վստահելի ուղղիչ մը։ Գ. Տէր-Մկրտչեան
բաւական յաջող է այս նիւթիս մէջ. կան սա-
կայն տեղեր, ուր սպրդած մնած են բառեր ու
ձեւեր, որոնցմէ մի քանին կը մատնանշեմ այս-
տեղ իբրեւ հակառակ դասական հայերէնի
բնորոշ նկարագրին. այսպէս էջ 8 Տի "կատաղ"

հնագոյն ընթերցուածը մնացած է ծանօթու-
թեան մէջ եւ AB օրինակներուն "կատաղ"
խորթ տարբերակը հիւրընկալուած բնագրին
մէջ, այլուր բարեբախտաբար (էջ 90) բնագիրը
ունի "կատաղ" ու ծանօթութեան մէջ կը մնայ
B ի "կատաղ" ընթերցուածը. — էջ 12 "կոչեցեալ
սուրբք եւ պատուականք էին" առնուած է բնա-
գրին մարմնոյն մէջ, մինչ Տի "կոչեալ" մնացած
բնագրէն դուրս, որ է սակայն ուղիղ ձեւը,
հմմտէ "կոչեցեալ սուրբ(ք) թուականին յերկրի
նորա", Զաք. Թ. 66. — էջ 13 Տի "շնորհաշնորհ
մահ դառնութեան" ընթերցուածին (էջ 62)
վերադասուած է AB օրինակներու "շնորհաշնորհ
մահն դառնութեան" տարբերակը, խոստովա-
նողը սակայն սիրած է գործածել առաւելա-
պէս նաեւ այլուր "շնորհաշնորհ մահ", էջ 135
(= S էջ 44), "շնորհաշնորհ դուռն", էջ 73
(= S էջ 130), "շնորհաշնորհ տեսիլ", էջ 14
(= S էջ 132), "շնորհաշնորհ իշխանութիւն",
էջ 104 (= S էջ 15), "շնորհաշնորհ մորենի",
էջ 40 (= S էջ 90), "շնորհաշնորհ հրաման"
էջ 66 (= S էջ 121), "շնորհաշնորհ աւրհաս",
էջ 71 (= S էջ 127) եւ "շնորհաշնորհ (այսպէս
S՝ իսկ AB շնորհալիաց) չարչարանք", էջ 80
(= S էջ 139), այս օրինակները բաւական
չէին համոզելու Գ. Տէր-Մկրտչեանը հակա-
ռակ ընտրութիւն մը ընելու. — էջ 91 յետ-
սամուտ չէ՞ արդեօք "հնարիւք տարամերժանելեաւ"ը,
քանի որ Տի մէջ չկայ արդէն նոտրատիպը,
էջ 153։

Գ. Տէր-Մկրտչեան վերջին այս յառաջ-
բերութեան Տի կարեւոր տարբերակը ծանօթու-
թիւններուն մէջ չէ նշանակած ու տարաբախ-
տաբար միակ չէ այս զանցառութիւնը. շատ
տեղեր կը նշմարեմ որ տարբերակներու մանր
ու ճշգրիտ յառաջբերութիւնը կը պակսի ծանօ-
թութիւններու մէջ. այսպէս էջ 7, տող 47
չի նշանակուիր Տի "կարգեալ" տարբերակը
(էջ 55). — էջ 11, տող 35 չկայ Տի կարեւոր
ընթերցուածը "թէ խոտ ն'եղէգն" էջ 60. —
էջ 12, տող 2—3 չի յիշուիր Տի "եւ ի նեղու-
թեանցն", էջ 61. — էջ 13, տող 5 "ժամժկալեալ"ի
դէմ Տի տուած "ժամժկալեալ" ընդունելութիւնը
(էջ 61) կը մոռցուի. — էջ 14, տող 36
յառաջ չի բերուիր Տի "պէտանն" տարբերու-
թիւնը, էջ 62. — էջ 16, տող 69 "եհար
սուրն սայրասուր", S ունի "եհատ (էջ 65).
անդ, տող 10 "յայնտրութ լինելով", S ունի
"յայնտրուր" (էջ 66). անդ, տող 15 "յանի-
պէնից" որ չկայ Տի մէջ (էջ 66), մէկ էջի վրայ

այս երեք տարբերութիւններն ալ չեն յիշուիր․ — էջ 21, տող 25 "ատրուշ"ի դիմաց Տի ունեցած "ատրուշը (էջ 71) չկայ ծանօթութեան մէջ․ — էջ 23, տող 8 "որ յառիւծ ատամէն առակեալ է", չէ յիշուած Տի ընտրելագոյն "ատամէն" ընթերցուածը, էջ 73. — էջ 27, տող 5 "որ ծառայէ էին", Տ ունի "որ ծառա էին", էջ 78, ոչ-աննշանակ այս տարբերակը չկայ Գ․ Տէր․ Մկրտչեանի համեմատութիւններուն մէջ․ — էջ 29, տող 32ի ծանօթութիւնը պէտք է կարդալ "Տ չէք, ատառայելու"․ — էջ 31, տող 47 "թաղեցուցին"․ Տ ունի "թաղցուցին", էջ 81 ու այս ընթերցուածը զուր է որոնել ծանօթութիւններու շարքին․ — էջ 47, տող 57 "ի Յուսեփայ հառատաբէմ որդւոյ", Տ կը կարդայ հառատաշել որդւոյ", էջ 99, այս կարեւոր տարբերութիւնն ալ չկայ Գ․ Տէր-Մկրտչեանի հրատարակութեան մէջ․ — էջ 88, տող 55ի ծանօթութիւնը կարդալու է "Տ չէք՝ ատրբէ"․— էջ 122, տող 33 "ի թագաւորութեանս իմում"ի փոխարէն Տ ունի "թագաւորութեանս իմոյ", էջ 33, այս ընթերցուածն ալ աւելցնելու է Cի "թագաւորութեանս իմում" տարբերակին քով․ — էջ 131, տող 70 ծանօթութեան մէջ տպուած է Տ "եւեթ առ աղօթէր", այսպէս սակայն չէ իրականին մէջ, այլ միայն "եւեթ աղօթէր" էջ 41։ Արդեօք A եւ B օրինակներու տարբերութիւնները ալ այսպէս անկատար յառաջ բերուած են ծանօթագրութիւններու մէջ․․․։

Չեմ գիտեր թէ Գ․ Տէր-Մկրտչեան մասնաւորապէս ծանրացա՞ծ է յառաջաբանին մէջ թէ իր հրատարակած բնագիրները շատ տեղ պակասաւոր են, համառօտագրուած են։ Անդրիկեան Հմաւոնի կենսագրութիւնը համեմատած է Ասսեմանիի լատին թարգմանութեան հետ եւ մատնանշած խնդրական այս պակասները, որոնց մասին սակայն շատ անհաւանական կարծիք մը յայտնած է․ "չեմ կարծեր որ — կը գրէ — հայերէն թարգմանութեան մէջ ժամանակը փոփոխութիւնք բերած ըլլայ․ հաւանական է որ կամ թարգմանիչն ըստ կամս ըրած ըլլայ այս փոփոխութիւնքը եւ կամ իր դիմաց ունեցած ասորերէն բնագիրն այն վիճակին մէջ կը գտնուէր[1]", կարծիք մը, զոր թելադրած է հայ բնագիրներու հանդէպ տածուած չափազանց յարգանքը։ Վարք սրբոցներով եւ ճառընտիրներով զբաղողներուն համար սակայն շատ պարզ է թէ նման աւերներ գործողները եղած են միշտ մեր ընդօրինակիչները։ Ես այստեղ բնականաբար իմ նպատակէս դուրս կը համարիմ յառաջ բերել մանրամասնօրէն այս պակաս տեղիքները, կը ցանկամ միայն որ յաջողուի օր մը մէկուն՝ բախտաւոր գիւտով մը երեւան հանել աւելի կատարեալ բնագիրներ, ոչ միայն պարզապէս մեր ակնարկած պակաս տեղիքները լրացնելու համար, այլ նաեւ առաւելապէս Արեւելեան վկաներու վկայաբանութիւններուն ամբողջութեամբը հայ դասական մատենագրութիւնը վերստին ճոխացնելու համար։ Մեզի հասած վկայաբանութիւններուն ընծայած լեզուն այնքան հարուստ է մասնաւորաբար իր բառագանձովը — իր նոր ու ցանցառ բառերովն ու բարդութիւններովը[1] — որ կ'արժէ մեր հին մատենադարաններուն մէջ որոնում մը ձեռնարկել՝ այս պակաս գրութիւններուն աւետաւոր գիւտովը հայ դասական լեզուին նոր հարստութիւն մը գանձելու համար։

Վկայաբանութիւններուս նոր ու հազուագիւտ բառերը զանազան առիթներով բնագիրներուն ներածին չափ բնականաբար ենթարկուած են մեկնութիւններու։ Հայկազեան բառգիրքը արդէն կարդացած է Եփրեմի Դ․ հատորին մէջ հրատարակուած "Ի վկայսն Արեւելից" հատուածը (էջ 150—152) եւ յառաջ բերած շատ մը բառեր․ այսպէս՝ քոյր (Եփր․ Դ), էջ 152․ գալէկան, էջ 151․ եղնգնաքերան, էջ 152․ գեղջ, էջ 151․ կոտան, էջ 152, կորոյ, էջ 151․ հալան, էջ 150, ծգնեցուցանէմ, էջ 151, ծիրան, էջ 152, մորմոքող, էջ 150, մանանէխ, էջ 150, մծաղալ, էջ 152, ոսկրատանց, էջ 151, որոշ, էջ 150, պատէնաշէն,

¹ Բազմավէպ 1095, էջ 254։

¹ Հազուագիւտ բառեր են՝ աղարտ (վարեմ), 71 180, առիթ, 7, գաղիշ 26, 27, գաղափար, 20, գայլէկոն 29 գեղջեայ 184, դռոյթ 126, գնատուկ, 38, լուսանցոյցք, 6, կարոց, 29, ձեռագէտ, 5, 64 շաւթ, 23, սողուն, էջ 185, վարձանք 7, 18, տարմաղ 180, 182։ Թանկագին բարդութիւններ են՝ անարգահատու, 155, անյագ, 92, աշխարհավար 175, աղքայագատ, 121 = Գոշթազդ, տես Hoffmann, Aus էջ 150 առողջանդամ, 16, առաճակէր, 86, արձակութիւն, züge aus syrischen Akten persischer Märtyrer, Leipzig 1880, էջ 15, աւտարախորթ, 51, բանազարդ (ճառ), 17, բերդատապալ 70—71․ գործաբեկ 31, եղնգնաքերան, 31 երկանաբեկ, 70, եփուդաւոր, էջ 102, զուգահաւասար էջ 92, ընդարձակաբահ (ապարանք), 38, թունամուխ (նետ), 21, իշամիս, 42, լերդաբեկիմ, 194, կապարճաւոր 71, հաստոկր, 16, հաստորող, 48, հաւաքէց, 90, հեռաստանադէտ 54, հողեհեղձոյց, 54, մարդաձայն, 85, մարմնահեղձոյց, 53, չինամուտ (ճնճղուկ) 69, սեննկամուտ (կոյս), 72 ողխտակնդամ 8, 18, սրբասէր, 99, սրաթափ (աղաղակ) 174, տաճարատուն (աղաւնի), 69, ցամաքաթեւ, 21, քաղաքաւեր 70 եւ այլն։

էջ 152. Նոյնպէս "վ——ր" բառը մէջբերելով
Ճ. Բ. տեղիքով փորձած է, ինչպէս պիտի տեսնենք, շատ իմաստուն սրբագրութիւն մը։ Սոփերքի Ի. հատորին մէջ (Պատմութիւն վարուց
սրբոյն Շմաւոնի եպիսկոպոսի եւ ճառ ի վկայսն
Արեւելից) Ալիշան իր հրատարակած շատ անկատար բնագիրներուն խնդրական բառերէն
"——", "——", վ——ր եւ ——— մեկնած է
հատորին կցուած ծանօթութիւններու մէջ (157.
158), բայց շատ անյաջող կերպով։ Թոռնեան
իր Հատընտիրներու շարքին հիւսած է Սոփերքէն
ուղղակի քաղուած բառական ընդարձակ հաւաքածոյ (Ա, էջ 418—438) եւ ծանօթութիւններ
թիւններու կամ բնագիրներու մէջ գետեղած է
սրբագրութիւններ, որոնցմէ յաջողագոյնն է
անտարակոյս ——— բառին լուսաբանութիւնը։
Նորայր քանի մը տեղեր առիթ ունեցած է կանոր
բեւոր սրբագրութիւններ փորձելու (տես Բառաքննութիւն, էջ 18, 30, 54—57, Կորիւն վարդապետ, էջ 58, 447)։ Անդրիկեան է որ բնագրական համեմատութեան մը պէտքը զգացած
է (Բազմավէպ 1905, էջ 253), բայց տարաբախտաբար Շմաւոնի կենսագրութենէն քանի
մը տեղեր միայն կրցած է համեմատել եւ այն
Ասսեմանիի լատին թարգմանութեան վրայէն,
զոր ինքը Անդրիկեան "բառական" կ'անուանէ, մինչդեռ sa (Ասսեմանիի) traduction latine laisse également à désirer
(Bedjan, Acta martyrum et sanctorum II,
էջ V)։

Աճառեան, որ առիթ ունեցած է գ. Տէր-Մկրտչեանի պատրաստած բնագիրները թերթելու ու ժողվելու նոր բառամթերք, հրատարակելու իր ստուգաբանութիւնները (Բազմավէպ 1921, էջ 311—314)։ Շատ վեր ի
թացած է վերջերս Բազմավէպի մէջ հրատարակելու իր ստուգաբանութիւնները (Բազվերոյ գրուած այս բառաքննութեան նիւթը
կազմած են 1. Եր——, 2. կր—ք—ե—, 3. կ———,
4. հ——ք հ—ր—ն—ն, 5. ղ——ղ—կ—ն, 6. մ—ր—————,
7. յ——ղ—կ—ն, 8. շ—շ—ն, 9. պ—ր—ծ—յծ, 10. վ———ր,
11. ———ղ—ն, 12. ի ք—ա— ———ն—ն, 13. ———,
14. ———։ Կը ստիպուիմ ըսելու թէ առանց
նախաբնագիրներու առաջնորդութեան ու աւանդ նախընթաց ստուգաբանութիւններու ծանօթութեան բառաքննութեան ձեռնարկել անօգուտ աշխատանք մըն է պարզ, որուն արդիւնքն
է, ինչպէս ուրիշ տեղ ըսած ենք, դեռ աւելի
աղճատել՝ այլազգ արդէն աղճատուած տեղիքները։ "Եր——" եւ "պ—ր—ծ—յծ" կը թուին ինծի հանար դեռ անմեկնելի. "Մ—ր————" Աճառեանի

ցանկացած իր այս ձեւին մէջ երբեք ընդունելի
չէ. "շ—շ—ն"ը գլխ չի հետաքրքրեր, քանի որ
գործածուած է Ժ. Գ. վկայաբանութեան մէջ,
որ կորսնցուցած է իր դասական նկարագիրը.
"յ——ղ—կ—ն" (ինչո՞ւ չէ յիշած Աճառեան, "——
——ն" ներգործականն ալ, որ գործածուած է
էջ 102) կարօտ չէ արդէն մեկնութեան. Մնացած ութ բառերու մեկնութիւնը հաւաքածոյ
մըն է անձնական կարծիքներու ու յանդուգն
վարկածներու, որոնցմէ եւ ոչ մին սակայն կը
վաւերացընէ ասորի բնագիրը։

Ես մանրամասնօրէն համեմատած եմ
գ. Տէր-Մկրտչեանի բնագիրները ասորի
համապատասխան բնագիրներու հետ եւ այս
համեմատութեան շնորհիւ ձեռք բերած եմ
բաւական շօշափելի արդիւնքներ, զորոնք հետագայ տողերուն մէջ կը ցանկամ հաղորդել բառաքննին մասնագէտներու։

Ազգականութեան:

1. "Ցուցանես աչաւք ———————— եւ
զզաւրութիւնն (այսպէս կ'ուղղեմ, տպագիրներն
ունին՝ ———————) որ իջանէ ընդ քեզ ի թիկունս ի մարտի առաքինեացն", Սոփերք, էջ 106.
անիմաստ ու անյարիր այս բառը մտադրութիւնը
շարժած է գ. Տէր-Մկրտչեանին, որ փութացած է խկոյն սրբագրութիւն մը փորձել ու իր
պատրաստած բնագրին մէջ մուծանել "———————" ընթերցուածը։ Որքան ալ սրամիտ ըլլայ
սրբագրական այս փորձը, ասորի բնագրին ներկայացուցած բառերը երբեք չեն թոյլատրեր ընդունիլ
զայն իբրեւ հարազատ նախնական ձեւ. Bedjan
ունի ܐܘܐܐ ܠܐܠ (Acta martyrum et sanctorum,
II, էջ 71), ուրեմն "———————" (auxilium)
եւ զզաւրութիւնն (vim, potestatem)"։ Ասկէ
զատ թէպէտ եւ դասական դարու մատենագրութիւնը աւանդած է մեզի "———ն" ածականը
(հմմտէ "———ն զաւրութիւն", Ոսկեր., Մեկն.
Եսա., էջ 64, "զաւրութիւն ինչ ———ն համբեսցի", Սեբեր., էջ 98), բայց "————————"
բնաւ տեղիք չունի նոյն դարու հեղինակներուն
քով. այս տեսակէտն ալ իր կարգին անընդունելի
կը հաշակէ Տէր-Մկրտչեանի առաջարկը։

աղուհացք:

2. "Ցերեքտասաներորդումն [յ]Արեգ ամսեան ի հինգշաբաթւոջ Մեծի շաբաթուն պատկի

աղ-հացը», Վկայաբ. Շմաւոնի, Սոփերք Ի, էջ 37. այս սխալ ընթերցուածը, զոր կը կրկնէ ՀԲ տառական, կ'ուղղուի նոր հրատարակութեան «զատկի աղ-հացէն» ուղիղ տարբերակով, Տէր-Մկրտչեան, էջ 127։ Հետաքրքրական է այս տեղ «աղ-հացէ» բառին ներկայացուցած տարօրինակ իմաստը, ոչ թէ, ինչպէս ՀԲ կ'ուզէ, «ժամանակ աղ եւ հաց ուտելոյ. քառասնորդական պահք» կը նշանակէ, այլ «բաղարջակերք», ինչպէս ունի ասորին՝ ܦܛܝܪܐ, ܦܛܝܪ̈ܐ; ܦܛܝܪ̈ܐ (= ի մեծի շաբաթու բաղարջակերացն), զոր Ասեմանի կը թարգմանէ feria quinta hebdomadae Azymorum (Acta martyr. orient., էջ 28), համմատէ ܦܛܝܪܐ = non fermentatus (panis, ἄζυμον), pl. dies festus panum non fermentatorum եւ այլն, Brockelmann, Lex. syr., էջ 269։ Այս համեմատութեամբ դասական հայերէնի մէջ խնդրական «աղ-հացէ»ը յետին դարերու մէջ գործածուած «աղ-հացէ»ի կողքին կ'ունենայ էապէս տարբերնշանակութիւն։ Վկայաբանութեանս յառաջաբանութեան մէջ խնդրական հատուածս այսպէս պահուած է՝ «Գողթացք... վկայեաց ի մեծի հինգշաբաթւոջ զատկին», էջ 2, նոյնպէս Թ. Արծրունին՝ «որ կատարեալ միանգամայն սրով ի միում աւուր ի մեծի ուրբաթի զատկին» (տպ. Պետերբուրգ 1887, էջ 65), չկայ հետեւաբար «աղ-հացէ» յաւելուածը։

անթ:

3. «Եւ զկէսս զբութից ոտիցն կախէին եւ կիսոց խեցիս ջեռուցեալ յանութ դնէին եւ պնդէին», էջ 30, Սոփերքէն առնուած է այս ընթերցուածը, էջ 80. AB ունին «յանութ», իսկ Եփրեմի Գ. հատորին մէջ տպուած է «եւ կիսոցն խեցի ջեռուցեալ յանթոն դնէին», էջ 152, եւ զոր, ինչպէս ծանօթագրութեան մէջ կը յայտարարէ Եփրեմի գործերուն հրատարակիչը, Պարիսեան ԽԴ գրչագիրը կը ներկայացընէ «ի ծնօտս» տարբերակով։ «ԱՆԹ» ձեւը կրկնուած է նոյնպէս Գուրիայ եւ Շմունի վկայաբանութեան մէջ «Եւ գունդս կապարիս հրամայեալ է ջեռուցանել եւ դնել յանթս ձեր» (հրտրկ. Տէր-Մկրտչեան, էջ 30), Բ օրինակը քերուած է եւ նոյն գրչով ուղղուած «յոտս», նախաբնագիրը սակայն կը հաստատէ Ա օրինակին պահած ընթերցուածը. praeceptumque habeo sub axillis vestris subiiciendi fervefactas sphaeras plumbeas, (Rahmani, Acta Guriae et Shamonae, էջ 7)։ Հայերէն բնագիրներուն մէջ համառօտագրութեամբ ինկած է նախկին հարազատ «յանութս» ձեւին «ու» երկբարբառը ու այսպէս յառաջ եկած՝ «անթ» վրէպ արմատ մը, որ սակայն այնքան անհարգուրժելի է որքան օրինակի համար «թէւ», «ծէ», «քէ» եւ այլն հրեշաւոր ձեւերը փոխանակ «թեւ», «ծով» եւ «քուն» կանոնաւորներու։ Ես կը բաղձամ եւ կը ձեռնարկեմ ջնջել խանգարուած այս գրութիւնը ու ինձ այս մասին կը նպաստեն ՀԲ, որ «անթ» եւ «անութ» ձեւ գրութիւնը կը համարի «առաւել իբր ռամկօրէն» եւ Թոռնեան, որ Սոփերքի «յանութն» ընթերցուածի առիթով գրած է սա ծանօթութիւնը «իմա յանութն, անթ խանգարեալ կը համարուի եւ վերջին դարերու սովորական է» (Հատընտիր ընթերցուածք Ա, էջ 435)։ Դասական ուղիղ ընթերցուածը տես «իբրեւ հասանէին ի ճակատուն տեղի, գտանէին զեւրեանց եղբարց դիակունսն եւ ի ներքոյ հանդերձից... բժժանս Ցամնեայն կռոց (այսպէս սրբագրելի τῶν ἀπὸ Ἰαμνείας εἰδώλων, իսկ Զօհրապ ունի «յամնեայն կռոց», համմատէ Դուրեան, Արեւելեան մամուլ, 1908, էջ 245) ուս ընդ անութ ունէին», Բ. Մակաբ. ԺԲ, 40, որուն համապատասխանը չկայ դժբախտաբար յոյն բնագրին մէջ. «յն. ընդ պատմուճանօք»ը սակայն «ուս ընդ անութ» թարգմանուած չէ, ինչպէս կը կարծէ ՀԲ (Ար , էջ 220), քանի որ ὑπὸ τοὺς χιτῶνας ի փոխարէն կայ արդէն «ի ներքոյ հանդերձից»։ Ամբողջ բառս միայն հոլովուած գործածուած է, ուր «ու» երկբարբառը ինկած է օրէնքի համաձայն. «դիր զհին կապերտդ եւ զբուրդդ ընդ անթովք ձեռաց քոց», Երեմ. ԼԸ, 12, յոյնը տարբեր ταῦτα θὲς ὑποκάτω τῶν σχοινίων, «եւ անդ դիպեալ Արտաւազդ եւ Վասակ... ուք յաբուցեալք անկան ի վերայ մանկանցն տղայոց, մէն մի յանթս հարեալք ի դուրս գնացին», Բուզ., էջ 47։

անուղայ:

4. «Կայեն քուրմ պիղծ... արբոյց անոյշ երկրին զանձրեւ անողղայ», էջ 61. այսպէս անփոփոխ արտագրած է Տէր-Մկրտչեան նախադասութիւնս Սոփերքէն (էջ 114), որովհետեւ A եւ B օրինակները ԺԴ–ԺԷ հատուածները չունին։ Դարանողղայ», զորոց այլայլեցին զմաւրինեալ կարգան մարդիկ անաւրէնք» (= Սոփերք 94)։ Բառս իր այս ձեւին մէջ զուրկ ո եւ է իմաստէ, պէտք է հետեւաբար ուղղել եւ կարդալ «զանձրեւ անողղայ» եւ «ամս չարս եւ անողղայ»: ասորի բնագիրը հաւան է մեր այս առաջարկին, որովհետեւ խնդրական բառիս փոխարէն ունի ܦܘܩܕܐ (Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, II, էջ 77) որ կը նշա-

նակէ perversus (Brockelmann, Lex. syr.,
էջ 85), ուրեմն «անուղղայ»՝ Դասական մատենա-
գրութեան մէջ միակ հոս չէ որ բառս գրուած է
մէկ «ղ»ով, հմմտէ միայն «անուղղայ կարծիքն հրէ-
ից», Ոսկեբ. Մեկն. Մատթ. Ա, էջ 522, «այլ իմն
անուղղայ (այսպէս, իսկ տպ.՝ անուղղայս) կարծիս կար-
ծէին», անդ, էջ 564, «անուղղայք գործէք» անդ,
էջ 606, «անուղղայ փոխարէն հատուցանէին», անդ,
էջ 471 «մի անուղղայս խաւսիր», անդ, Գ, էջ 12
կամ նաեւ «յորժամ անուղղայս հպարտանայցեն»,
անդ, էջ 19. այս տեղիքներն ալ պէտք է օրէնքի
համաձայն ուղղել եւ ամէն տեղ կարդալ «անուղ-
ղայ», ինչպէս ըրած է քանի մը օրինակներու մէջ
արդէն ՀԲ (Ա. էջ 220)։

արզբէդ:

5. «Նստէր անդ ներքինի մի մեծ, դայեակ
որդւոյ (որդւոյ բառը չկայ ասորի բնագրին մէջ)
արքային, որոյ անուն աշտիճանին յորում կայր կո-
չէր արզբէդ, պատուական եւ մեծարոյ էր առաջի
ամենայն թագաւորութեանն», Վկայաբ. Շմաւոնի,
Սոփերք Ի, էջ 31, A արզբէդ, B արզբէտ, C արզ-
բէդ, Տէր-Մկրտչեան կ'ընտրէ վենետիկեան
տպագրին «արզբէդ» ձեւը. ասորի բնագիրն ունի՝
ܠܐ܃ ܐܪܙܒܕ ܗܘܐ ܫܡܗ ܕܕܪܓܐ (Assemani, Acta mar-
tyr. orient., էջ 24 եւ Bedjan, Acta mar-
tyr. et sanct. II, էջ 131), ուրեմն պարսիկ բառ
մը որ ասորերէնի միջնորդութեամբ կը հայանայ
այս տեղ ܐܪܙܒܕ = dominus arcis (Brockel-
mann, Lex. syr., էջ 26). բառիս մասին հե-
տեւեալը կը ծանօթագրէ Ասսեմանի «Սոզոմենոս
եւ Նիկեփորոս Աքսանտիկոս զանց առնելով պար-
սիկ այս բառը, որ «արքայական սենեկապետ» կը
նշանակէ, այս ներքինին «արքայական տան վերա-
կացու» կը կոչեն...։ Այնքան մեծ էր ներքիններու
ճոխութիւնը պարսիկներու քով... որ ոչ միայն
ܐܪܙܒܕ = arzabadis կը կոչուէին, այլ նաեւ ܐܣܛܒܕ
= astabidis, որ զինուորական բարձրագոյն իշխա-
նութեան պատիւն էր», անդ, էջ 40—41. այս
մեկնութեամբ միայն կարելի է Սոփերքի հրատա-
րակչին տուած «այսինքն է զաւրապետ կամ գնդա-
պետ» մեկնութիւնը դիպող եւ ընդունելի համա-
րել, էջ 158, ծանօթ. 5։

բաղայք:

6. «Թերեւս չգիտիցեն կախարդիւն եւ զուր
բողայս դնիցեն ի վերայ», Վկայաբ. Թերբ. եւ այլն,
էջ 153, ասորին այստեղ կը զարտուղի հայ բնա-
գրէն (Assemani, էջ 57)։ Իսկ խնդրական այս
ձեւը նոր է դասական մատենագրութեան համար։
Հինգերորդ դարը կը սիրէ գործածել միայն
բառիս կրկնական ձեւը՝ «բողբողայք», հմմտէ «ամե-
նեւին պատճառս եւ յանցանս եւ բողբողայս ոչ
գտանէին զնմանէ», Դան., Զ. 2, «մի ոք բողբո-
ղայս ինչ ի վերայ դնիցէ», Ոսկ Պաւղ. Ա. էջ
594, «ի ձեռն պատճառացն զոր յաւդէին ի բողբո-
ղայսն, զոր դնէին մարդոյ, իբրու ի հոռոմս ձեռն
կամի տալ», Եւսեբ. Եկ. պատմ., էջ 155, «իսկ
յետոյ յաւդեաց բողբողայս կուտել ի վերայ նորա
նենգութեամբ», անդ, էջ 281, մինչդեռ բողայք
յունական դպրոցէն սիրուած բառ մը կը թուի
ըլլալ. արդեօք հոս ալ բառս նախապէս «բողբողայք»
եղած է, որ յետոյ նոյնահնչիւն վանկերէն միայն
անկումով շրջուած եղած է «բողայք». ամէն պարա-
գայի տակ բառս իր այս ներկայ ձեւին մէջ աղատ
չէ կասկածանքէ։

գժիռ:

7. Կան ասութիւններ, զորոնք հայ թարգ-
մանիչները գործածելու համար կը շեղին ստէպ
բնագիրներու բառական հետեւելէն։ Նման ասու-
թիւն մը եղած ըլլալ կը թուի Ոսկեբերանի
Մեկնութեան թարգմանչին գործածած ասա-
ցուածը՝ «ոչ խիստ ինչ եւ ոչ գժիռ բանս խաւսե-
ցաւ, այլ՝ թէ չար ինչ խաւսեցայ, վկայեա (տպ.
վկայէ) վասն չարին», էջ 399, գեղեցիկ ու թերեւս
նաեւ զուտ ընտանեկան այս ոճը կ'երեւի թէ
ուզած է գործածել նաեւ Թերբուսայ վկայաբանու-
թեան թարգմանիչը ասորի բնագրին կիրարկած
ܩܫܝܐܝܬ (aspere, se-
vere) եւ ܡܪܝܪܐܝܬ (dure, iracunde) մակբայաձեւերը (Assemani, անդ, էջ 57)
մասնաւոր դիտումով փոխելով որակական ածա-
կաններու՝ «եւ այն եւս երկու նախարարքն զաղտ ի
միմեանց յղեցին առ նա վասն նորին իրաց եւ նա
նոյնպէս բանս խիստս եւ պատգամս գժիռս յղէր
անդէն», էջ 153։ Այս տեղիքը կու տայ մեզի նաեւ
Ոսկեբերանէն
կարելիութեան մինչեւ հիմայ
միայն ծանօթ բառս առանց ս եւ է կասկածանքի
իբրեւ ուղիղ եւ հարազատ ընդունելու բառարան-
ներու մէջ։ Վկայաբանութեանս թարգմանիչը գոր-
ծած է այլուր «ամենեւին ոչ առնոյր յանձն,
այլ բանս խիստս եւ կոկծելիս յղէր անդէն», էջ 159,
ուրեմն «գժիռ» եւ «կոկծելի» նոյնանշան են։

դատարկանուն:

8. «Զբազում մարդիկ դարձուցանէ ի պաշ-
տամանէ մոգութեանս եւ դատարկանունս առնէ ի
գործոյ արքունի», Վկայաբ. Բարշամենայ, Տէր-

Մկրտչեան, էջ 166, B օրինակն ալ կը թուի թէ միեւնոյն ընթերցուածն ունի, քանի որ տարբերակ չէ նշանակուած ծանօթութեան մէջ։ Անդոյ եւ վրիպակ ձեւ մը, զոր ջնջելու է ի սպառ եւ փոխանակ դնելու է «դատարկանձանց», հմմտ. «միանգամայն եւ դատարկաձանձ ուսանին», Ա. Տիմ., Ե. 13 = ἅμα δὲ καὶ ἀργαὶ μανθάνουσιν, simul autem et otiosae discunt. Ճիշդ այս իմաստով գործածած է վկայաբանութեանս թարգմանիչը բառս, ու ճիշդ միեւնոյն նշանակութիւնն ունի ասորի բնագրին ܘܒܛܝܠܢ ܕܝܢ ܡܠܦܢ ܐܦ ܗܘܝ (Assemani, Acta martyr. orient., էջ 111, Bedjan, Acta martyr. et sanctor., II, էջ 296) ներկայացուցած ܒܛܝܠܢ բառը, հմմտ. արմատը ܒܛܠ = otiosus fuit, Brockelmann, Lex. syr., էջ 35—36։

երամական:

9. «Նատէր անարէնն յաթոռ եւ շուրջ զնովաւ բազում երամական», էջ 187. գեղեցիկ ու միաժամանակ նաեւ շատ հազուագիւտ բառ մը, զոր վայելչօրէն գիտցած է գործածել այս տեղ Մելէսի վկայաբանութեան ճարտար թարգմանիչը չեղելով յանդիմանակաց ասորի բնագրին ընծայած պարզ ու անշուք ܘܣܓܝܐܐ ܫܒܝܐ (= եւ բազում մարդիկ) ասութենէն, Assemani, Acta martyr. orient., էջ 78։ Բառս ծանօթ էր միայն Գուրիայ եւ Շմունի վկայաբանութենէն՝ «Ցարեւադատաւորն եւ էջ ի տուն դատաստանին... եւ էր ընդ նմա ամենայն երամականն իւր», էջ 80, որ գործածուած է այստեղ — կը գրէ Գ. Տէր-Մկրտչեան — այն մտքով, ինչպէս այժմ ասում ենք «շքախումբ», էջ 32 (հմմտ. նաեւ Արարատ 1896, էջ 432). ասորի բնագիրը ունի այս տեղ ܩܘܣܛܘܢ, որ փոխառութիւն է լատիներէն officialis բառին եւ զոր amanuensis ad oram paginae explicat per ܗܢܘ ܕܡܠܟܘܬܐ (= որք արքունի). Rahmani ասորի բնագիրը կը թարգմանէ et cum eo universus comitatus (Acta Guriae et Shamonae, էջ 12, իսկ Կոնիբեր հայերէն բառը կը հասկնայ and there was with him all his retinue (Armenian acts of Guria and Shamona, ի թերթին The Guardian 1897, էջ 227)։

երջանիկ:

10. «Ո՜վ երջանիկ դասակագեղք, որ սիրեցէք զսպանութիւն սայրասուր սրոյն եւ մատեայք պատարագ կատարեալ առանց երկմտութեան», Սոփերք, էջ 124, դարձեալ «ո՜վ երջանիկ սուրբք, որ ոչ լծեցայք ի լուծ ամուսնութեան», անդ. առաջին նախադասութեան նոտրատիպը չունի ուրիշ ընթերցուած A եւ B օրինակներուն մէջ, մինչդեռ երկրորդին դէմ այս երկու օրինակները կը ներկայացնեն որքան հետաքրքրական այնքան բնական տարբերակ մը «ո՜վ երինջք սուրբք», այս ընթերցուածը օգտագործելով Տէր-Մկրտչեան առաջին յառաջբերութիւնն ալ կը կարդայ «ո՜վ երինջ դասակագեղք». բնագրական համեմատութեամբ ալ ոյժ տալու համար այս ուղղագրութեան՝ կը մատնանշեմ թէ ասորի նախաբնագիրը «ո՜վ երինջք դասակագեղք»ի դէմ ունի ܐܡܪܝܬܐ ܥܓܠܬܐ ܐܘ = «ո՜վ երինջք (իգական՝ ܥܓܠܬܐ = vitula) փառաւորեալք», իսկ «ո՜վ երինջք սուրբք»ի դէմ ܦܛܝܡܬܐ ܥܓܠܐ ܐܘ = «ո՜վ երինջք (ܥܓܠܐ = vitulus) սուրբք» (= ܦܛܝܡܬܐ դարձեալ իգական), տես Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, II, էջ 85։ Անդրիկեան՝ անկասկած կառչած է երջանիկ անիմաստ ընթերցուածին (Բազմավէպ 1905, էջ 254, ծանօթ. 4)։

լուսնաթիւ:

11. «Պսակեցան առաքինիքն ի հինգերորդում Ահեկանի ամսոյ, ըստ լուսնաթուոյ», էջ 155. նոր ու գեղեցիկ բարդութիւն մը ու թարգմանութիւն ասորի ܐܣܘܪܝܐ ձեւին (Assemani, Acta martyr. orient., էջ 59), որ այլուր թարգմանուած է «որ աւր տասն եւ ինն էր Քաղոց ամսոյ ըստ Յունաց լուսնոյ», էջ 172. կամ «որ աւր վեց էր Մարտի ամսոյ ըստ լուսնի Յունաց», էջ 194։

խոհակեր:

12. «Առաքինի հովիւքն հաւտին իբրեւ զգառինս ի մարդախողող խոհակերացն կոտորէին... պէսպէս մահուք ըստ կամաց սպանողացն մեռանէին», էջ 37. «եւ նոքա (սուրբքն) գրգռէին զխոհակերսն թէ Աստուր կենդանի էք եւ վաղիւ չիցէք ուրեք ի միջի», էջ 93. «եւ փութային ճեպէին առնուլ զպարգեւսն կենաց եւ մատնէին իբրեւ զգառինս ի ձեռս խոհակերացն», էջ 144. Հայերէնով հոգիչ է վկայութիւններուս մէջ գործածուած «խոհակեր» բառին գոյութիւնը եւ նշանակութիւնը. այս մասին թոյլ կու տամ ինծի փոքրիկ դիտողութիւն մը. ասորերէնի մէջ ܛܒܚܐ բառը կը նշանակէ 1. մսագործ, մսավաճառ, macellarius, եւ 2. խոհակեր, coquus (Brockelmann, Lex. syr., էջ 129)։ Նաւագոյն ըրած կ'ըլլար անտարակոյս Աբրահամ խոստովանող եւ աւելի

ըմբռնելի, եթէ սորի բառը իր առաջին առումով հայացուցած ըլլար:

կախարդինք:

13. «Քորքն Շմաւոնի արարին քեզ խոտորդէնս վասն այնր զի զՇմաւոն սպանին», Վկայաբ. Թերբ. եւ այլն, էջ 150. «զի իշխեցիք մոգեերել եւ առնել խոտորդէնս բամբշանն», անդ, էջ 151. «զիա՞րդ է զի մեք խոտորդէնս առնէաք», անդ, «արարէք խոտորդէնս տիկնոջն, թէպէտ եւ ոչ է ձեզ իշխանութիւն առնել խոտորդէնս», անդ, էջ 152. «թերեւս չգիտիցեն խոտորդէնս», անդ, էջ 153. «զի դուք արարին խոտորդէնս տիկնոջն», անդ. Նոտրատիպ բառերուն դիմաց սորի բնագիրն ունի միշտ [illegible] (Assemani, էջ 54. Bedjan, II, էջ 254), որ կը նշանակէ ars magica (Brockelmann, Lex. syr., էջ 125) = մոգութիւն, կախարդութիւն: Այս բառը հեթանոսական է մանաւանդ անոր համար, որ կը տարբերական է մանաւանդ անոր համար, որ կը նպաստէ ի մէջ այլոց Գ. Տէր-Մկրտչեանի (Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից եւայլն, էջ 26—27) ապացուցանելու թէ «Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից են եւ Աբրահամ խոստովանողի թարգմանութիւնները», քանի որ Աբրահամ խոստովանողին յատուկ ու այլուր հազիւ ուրեմն գործածուած կշգիտացած այս բառը, գիտէ նաեւ գործածել Ագաթանգեղոս այնպիսի պարագաներու տակ, ուր ոչ ուրեք ակնյայտնի է փոխառութեան աղերսը. «ոչ ուրեք տեսեալ է նման նմանութիւն այսր գեղոյ, զոր էր կորուսեալ այս կախարդացն, զի այսպէս զաւրացան խոտորդէնքն՝ մինչեւ ինձ յաղթեցին», Ագաթ., նոր. տպ., էջ 110, այսպէս ունի h, t խոտորդէնքն, ha խոտորդէնքն, իսկ ԱԲԴԶ խոտորդուրբէնքն): Հետեւաբար այս բառը հաճոյքով պէտք է անցընել զուտ գիտ այս բառը հաճոյքով պէտք է անցընել դասական բառերու շարքին մէջ:

կողմնաւոր:

14. «Սա եւ զՏիգրոնի եպիսկոպոսն յամառութեան եղեալ եւ ոչ դարձեալ անէծ եւ պարշտութեան եղեալ եւ ոչ դարձեալ», էջ 3, B այս ընթերցուածին դէմ կը ներկայացնէ «ընկողմնեցան» տարբերակը, որ յայտնապէս անիմաստ խեղաթիւրում մըն է. «կողմնաւոր» նոր բառը, որ կազմուած է «դաւանամ», «ոտնաւոր»ի ձեւով, կը նշանակէ «գաւառամ», «ցամաքիմ», ինչպէս կարելի է որոշ տեսնել հետեւեալ տողերէն «իսկ սուրբն Միլէս... սաէ լուեալ տողերէն «իսկ սուրբն Միլէս... աշաւարիկ եկն եհաս հրեշի լու ամենեցուն... աշխարհիկ եկն եհաս հրեշտակ Աստուծոյ եւ հարցէ զի կողմնաւ ողջոյն եւ ցամաքեցուցէ... եհար զայրն եւ ցամաքեցոյց զի կողմնեցաւ

Եւ այնպէս անշարժ կայր է մի կողմն յանհնարին հարուածն», էջ 182:

կոռզապետ:

15. «Իսկ այր մի աւագ՝ անուն Պուսակ, որոյ աշտիճան իւր կոռզապետ կոչէր, որ թարգմանի գլուխ արուեստագիտաց արքունի», էջ 138—139, այսպէս նաեւ Սոփերքի ընթերցուածը, էջ 47, մինչդեռ A օրինակն ունի կոզպետ տարբերակը: Աճառեանի կարծիքով կոռզպետ «արհեստապետ» իրանեան բառ մըն է (բարդուած կոռզ «արհեստաւոր» բառէն), որուն բուն պահլաւ ձեւը յայտնի չէ (Բազմավէպ 1921, էջ 312): Շատ ճիշդ է տրուած այս մեկնութիւնը, քանի մը հետաքրքրական դիտողութիւններ սակայն աւելորդ չէ յաւելուլ այստեղ. Assemani սորի բագրին ներկայացուցած բառը կամ ձեռագրին մէջ սխալ գրուած է եւ կամ ինքը սխալ կարդացած. [illegible] եւ [illegible] տառերը շփոթելով իրարու հետ հնարած է [illegible] անգոյ ձեւ մը եւ թարգմանած vir spectatissimus, qui Phusikius dicebatur, dignitate Karugabarius, hoc est Regiorum opificum Praefectus (Acta martyrum orientalium, էջ 35), մինչդեռ ուղիղ գրութիւնն է [illegible] կամ [illegible] (= կոռզպետ), ինչպէս ունի Bedjan (Acta martyrum et sanctorum II, էջ 204). Brockelmann, կը մեկնէ magister operarum, ուրեմն «արհեստապետ» եւ կը համեմատէ պրս. [illegible] բառին հետ, Lex. syr., էջ 337:

կտուր:

16. «Առին սղոց եւ սկսան սղոցել զմարմինս եւ կտրեցին վեց մասն եւ եդին շկտուրսն ի վեց կողմն», էջ 154. Աճառեանի կարծիքով «կտուրս» բառը հոս կը նշանակէ «կտոր». այլուր այս «կտուր» բառը հոս կը նշանակէ կայ նաեւ կտուրք իմաստով գործածուած չէ. կայ նաեւ կտուրք «կտրելու գործողութիւնը», հմմտէ վերոյիշեալ «վարեցին երկուս ցից հաստուածէն քիչ մը վեր «վարեցին երկուս ցից հաստուածէն քիչ մը վեր «վարեցին երկուս ցից հարստեցին զոտն ընդ մի ցից եւ զգլուխն ընդ մի, որպէս աւրէն է աշխարհի պրկել զոչխարն ի կտուր» (Բազմավէպ 1921, էջ 312): Ճիշդ չէ սակայն այս ենթադրութիւնը. «կտուր» իր բնական իմաստէն զատ ուրիշ նշանակութիւն չի կրնար տալ առանց բռնազբօսութեան. այս տեղ խնդիրը «կտոր»ի վրայ չէ որ կը դառնայ, այլ յօշոտուած մասերու, կտրուածներու վրայ, որոնք շատ բնականօրէն կրնան «կտուրք» անուանուիլ: Սորին այս տեղ շատ պարզ է [illegible] = «կտրեցին [illegible]

զնոսա ի վեց մասունս եւ եդին զնոսա ի վեց սփիւռս (կողմս)„, Assemani, Acta martyrum orientalium, էջ 58։

Հաստի հարկանեմ:

17. "Իսկ պնդակազմքն զոտն հաստի հարին, զտեղի կալան եւ առաքինացան յամենայն տեղիս„, էջ 37։ "Հաստի հարկանել ոճը կը նշանակէ — կը ծանօթագրէ Աճառեան — "հաստատ կանգնիլ„․ սոր հետ հմմտէ ի հաստի կալ "հաստատուն կանգնիլ„։ Ոսկ․, Ա․ Թես․ էջ 459, "Թեպէտ եւ ոտքն ի հաստի կայցեն, ցնորեալ աչքն ի խորոցն՝ ամենեւին ի վայր զառածեալ անկանիցի„ (Բազմավէպ 1921, էջ 3!2)։ Կատարեալ է մեկնութիւնը, բայց վկայաբանութեանս մէջ գործածուած ոճը զուրկ է դասական նկարագրէն։ Հարկանել բայը հինգերորդ դարու մատենագրութեան մէջ շ նախդիրով տրական խնդիր մը ունի, այսպէս շանէ հարկանել„ (Եզն․ էջ 245, Ոսկեբ․, Մեկն․ Մատթ․ Ա, էջ 77 եւ այլն), "շամանդաղի հարկանել„ (Ոսկեբ․, Մեկն․ Մատթ․ Ա, էջ 264, Եսթ․ Է, 8․ Յովբ․, Բ, 22․ Հռովմ․, Զ, 10 եւ այլն), "շփոթի հարկանել„ ("զմիմեանս զգետնի հարեալ… այր զընկեր շփոթի հարկանէ„, Ոսկեբ․, Մեկն․ Մատթ․ Ա, էջ 231) կամ "շփոթի հարկանել„ (եւ ամենեքեան յետս (շ)առածեալ հարան շփոթի„, Ոսկեբ․, Մեկն․ Ես․, էջ 399), "շտապի հարկանել„ ("Երկիւղածութիւնք իւր շտապի հարան„, Ա․ Մակ․ Բ, 24), "ծափ շփոթի հարկանել„ (Յովբ․, ԻԷ, 13, Երեմ․ ԽԸ, 26, Ողբք․ Բ, 15․ Եզեկ․ ԻԲ, 13) "շտապի հարկանել„ (Սղմ․ Ղ, 12, ՃԼԱ, 9․ Նաւ, 7, 10․ Մատթ․ Դ, 6) եւ "շտապի հարկանել„ (Եսայի, Ը, 14) տես նաեւ "որ ունին սիրտ հարեալ շփոթահարութեան„․ (Բ․ Պետր․, Բ, 14) եւ այլն։ Այս անվրէպ օրէնքը աչքի առաջ ունենալով է որ Գաթրճեան Մագիստրոսի աւանդած "ո՛ տայր ինձ„ ըղձերգութեան "մեք փող հարուաք եւ ՚ի շփոթի հարկանէաք„ վերջին տողին գոնէ անարատ մնացած ըլլալուն երաշխաւոր չէր կրնար կենալ (Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց, էջ 40)․ այս անվրէպ կանոնին հետեւելով հարկ է ուղղել նաեւ խնդրական "զոտն հաստի հարին„ ոճը եւ կարդալ "զոտս շհաստի հարին„․ վրիպագրութեանս յառաջադայութեան պատճառը տես Նորայր, Բառաքննութիւն, էջ 27—32։

Հաւատաւոր:

18. Ասորի եկեղեցական լեզուն Աստուծոյ պաշտամունքին որոշուած կղերականներր (= ժառանգաւորք) կը կոչէ ܒܢܝ ܩܝܡܐ, իսկ նոյն պաշտամունքին նուիրուած իգական սեռին՝ ܒܢܬ ܩܝܡܐ անունը կու տայ։ Առաջին ասութիւնը հայ մատենագրութեան մէջ անցած է բառական "որդի ուխտի„ ձեւով, մինչդեռ երկրորդը՝ "դուստր ուխտի„, չէ կրցած մուտ գտնել եւ ընդհանրանալ մեր քով։ Հայ դասական լեզուն սակայն պահած է մեզի աւելի ընիկ ասութիւն մը՝ սահմանուած իգական այն սեռին, որ կուսութեամբ նուիրուած է Աստուծոյ․ խնդրական այս ասութիւնն է "հաւատաւոր„, որ շատ անէպ երեւան կու գայ վկայաբանութեանս մէջ․ "Եւ զԹեկղի հաւատաւոր եւ զքոյր իւր եւ զաղախինն (այսպէս պէտք է կարդալ, տպ․ ունի զաղախնայս) աղօթեցին ընդ մեզ„՝ էջ 2, "էր նորա դուստր մի հաւատաւոր, չոգան չարախօսս եղեն զնմանէ թէ քրիստոնեայ է„՝ էջ 140․ "Հրաման ետ ունել զԹեկղի հաւատաւոր… եւ զաղախին մի նորուն հաւատաւոր„՝ էջ 150, "ոչ սպանանէ զհաւատաւորսն եւ ամենայն մեծութիւն նորա նմա մնայցէ„, էջ 191, "հրամայեաց փութապէս ածել զհաւատաւորսն առաջի իւր„, էջ 191, "սպան զհաւատաւորս եւ առ քեզ զամենայն ինչս քո„, էջ 191։ Այս շատ ընդհանրացած ձեւին քով կան ուրիշ աւելի որոշ դարձուածներ ալ, այսպէս "եւ ի պատճառս սորա կալան զայս հաւատացեալ կանայս, որք էին սուրբք եւ կուսանք„, էջ 190, "եւ ասեն ցնա հաւատացեալ կուսանքն Քրիստոսի„, 192, "եւ զՔոյր նորա աշխարհաւոր, որ եւ ապա ի հաւատս կոչեալ (կեցեալ?) էր„, էջ 150։ Յառաջ բերուած այս վկայութիւններու դէմ ասորին գրեթէ միշտ կը գործածէ ܒܢܬ (ܒܢܝ) ܩܝܡܐ = virgines Deo dicatae, diaconissae, moniales (Brun, Dict. syr.-lat., էջ 379)։ Ոսկեբերանի Թարգմանիչը գործածած է "զինչ ինչ պատասխանի կարիցեն տալ՝ որք եւ տանտիկնայս եւս ունիցին զհաւատաւորսն„, Մեկն․ Ա, էջ 259 = οἱ τάς συνοικούσας ἔχοντες παρθένους, Զգօնի Թարգմանիչը "ամենայն այր ուխտաւոր կամ սուրբ, որ սիրէ զմիանձնութիւն եւ կամի թէ կին հաւատաւոր իբրեւ զինքն բնակել ընդ նմա…„, էջ 114 = ܒܢܬ ܩܝܡܐ ܕܝܠܗܘܢ (Graffin, Pat. syr. I, էջ 260)․ Բիւզանդ "զի որ միանգամ կուսանք [եւ] հաւատացեալք իցեն, անդր ժողովեսցին… եւ զկուսանս հաւատացեալս տայր հրաման ի խառնակութիւն պղծութեանն„՝ էջ 228։ Տես Նորայր, Կորիւն վարդապետ, էջ 142—143։

Ղուղակեմ:

19. "Ո՜վ հպարտ եւ անաւրէն, մի երկեցուցաներ զմեզ եւ մի ղօղօջեր ի բանս մոլու-

թեանդ (տպ. մ-ղ-ըն-նք), այլ փութա կատարել զոր ինչ հրաման առեալ ես վասն մեր... ոչ ղ-ղ-կէմ+ եւ զկամս քո եւ զթագաւորին քո ոչ առնեմք... Սոյն ամբարիշտս պաղէ ղ-ղ-կէցո- ի մեծութիւն, զոր ոչ ըմբռ(շխ)նեաց զնա„, Վկայաբ. Թեկղե եւ այլն, Տէր-Մկրտչեան, էջ 191—192։ Այս անծանօթ ու նոր բառը, որուն ներգործական ձեւը միայն Ճ. Բ.էն յառաջ բերուելով ՀԲ ի մէջ մեկնուած է „իբր զօղել եւ զօղել, թաքուցանել եւ թաքչել, խորշել„ (Բ., էջ 164), շատ անկատար լուսաբանուած է Աճառեանի քով. „Ուրիշ տեղ չկայ գործածուած ղ-ղ-կէլ բայ մը — կը գրէ —. կայ միայն ղ-ղ-կէլ„, „պահել, պահվտել„։ (Յառաջ բերուած հատուածներուն մէջ ղ-ղ-կէլ կը նշանակէ „համոզել, ցանկանալ„ (Բազմավէպ 1921, էջ 312)։ Այս անորոշ մեկնութիւնը կարելի է վերջնականապէս լուսաբանել հատուածներունախաբնագրին հետ համեմատելով. ասորին կը գործածէ ղ-ղ-կէմ ներգործականին դէմ [Syriac] բայը, որ է blanditus est (Brockelmann, Lex. syr., էջ 367) համեմատ Assemaniի թարգմանութիւնը frustra... blandiris (Acta martyr. orient. էջ 124), որ է հետեւաբար „հրապուրել, ողոքել, փաղաքշել„. երկրորդ („ոչ ղ-ղ-կէմ+„ եւ այլն) եւ երրորդ („ղ-ղ-կէցո- ի մեծութիւն„) օրինակներու դէմ ասորին չունի որոշ բառ մը, բայց կարելի է ներգործական իմաստին կրաւորական նշանակութիւն տալով պարզապէս բառս մեկնել „հրապուրուիլ, տարուիլ„ եւ այլն։

մերձաքարձ:

20. „Ով սկայազունք (տպ. -կղբ--ն+) անուանիք, մերձ-բարձ+, երկայնահասակք, բարձունք քան զամենեսեան„, Սոփ., էջ 66, „բարձրանձունք, անդ, հասակագեղք, երկայն-բարձ+, պատենաւորք„, Բառաքննական դիտողութիւններու էջ 127. Բառաքննական դիտողութիւններու առաջին գ. պրակին մէջ (թ. 272) նոտրագիր իսկ երբառը փորձած էի ուղղել „մեծաբերձ+„ հակառակ որ գ. Տէր-կրորդը „երկայնաբերձ+„, հակառակ որ գ. Տէր-Մկրտչեանի նոր հրատարակութիւնը „մեծաբարձ+„ եւ „երկայնաբարձ+„ ընթերցուածները հաստատուն կը բռնէր. որովհետեւ ասորի բնագրէն և եւ է լուսաբանութիւն անկարելի էր ակնկալել խնդրական բառերուս իմաստները որոշելու, դասականայերէնի մէջ պահուած -բերձ ձեւէն առաջնորդուելով է որ մղուած էի իմ անձնական սրբագրութիւններուս. այս առթիւ Մէնէվիշեան (Նայաաց, 7, 12, 21), որ ինծի նամակ մը կ'ուղղէր կարեւոր է եւ որ կը սրբէ զիս կասկածով միայն վերաբերուիլ իմ առաջարկներուս. „մերձ-բարձ„ի երկրորդ անդամին մեկնութիւնը, ըստ իս, շատ յաջող չէ։ Հոս „բարձր„ի վրայ խնդիր չկայ, այլ „մեծ-բարձ„ սկայազունքներու՝ իբր „առոյգաբարձք„ (Խորէն. 109). հասարակ բարձ--րէ-ն վրայ խնդիր չկայ, այլ „բարձրանձուն+, երկայնահասակ+, հասակաւորեալն բառերը՝ անձ կամ մարմնոյ երկայնութեան կամ բարձրութեան կը հային եւ բարձ+ (բարձից = գլուխ, սրունք) բառն է երկրորդ կազմիչ տարրը„։ Այս շատ սրամիտ մեկնութիւնը, զոր անկախաբար կը հաստատէ նաեւ Անդրիկեանի „սրունքները բարձր, հասակաւոր„ բացատրութիւնը, (Բազմավէպ 1905, էջ 254, ծանօթ. 4), արժանի է յատուկ ուշադրութեան։ Հարկ է սակայն մատնանշել թէ Մարութաս կը գործածէ նաեւ „կերիցէ սուր քո ի մարմնոյ բարձր-բերձ հասակացն„ բացատրութիւնը, էջ 76։

յարածածուկ:

21. „Եղծաւ ապականեցաւ գեղ գեղեցիկ կանանց, եւ որդ հարսունք որ նստէին յարածածուկն առագաստի՝ ի սուգ մտեալ էին„, Վկայութիւն Շմաւոնի, Սոփերք Ի, էջ 9։ Այս կազմութեամբ ուշագրաւ բառին ընթերցուածին դէմ Տէր-Մկրտչեանական ընթերցուածին դէմ Տէր-Մկրտչեանի հրատարակութիւնը կը ներկայացնէ հետեւեալ տարբերակները՝ B „յառագաստ ամբածածուկ„ եւ C „յարածածուկ առագաստի„, մինչ ինքը կը հետեւի A ի, որ է „եւ ամենայն հարսունք, որ նստէին յամբածածուկն առագաստի, ի սուգ մտեալ էին„, էջ 97—98։ Ասորի բնագիրը, որ ընդհանրապէս շատ պարզ է եւ այս իսկ պատճառով շատ քիչ ձեռնտու հայ բնագրին լուսաբանութեան, այս տեղ ունի միայն [Syriac] = „եւ ամենայն հարսունք որ նստէին յառագաստի„ Assemani, Acta martyr. orient. I, էջ 12, Bedjan, Acta martyr. et sanct. II, էջ 124։ Վկայաբանութեանս այս հինծի կը թուի թէ պէտք է դեռ ուղղել ու կարդալ՝ „որ տուածը պէտք է դեռ ուղղել ու կարդալ՝ „որով նստէին յամբածածուկ առագաստի„, որով նոտրագիր խնդրականը կը դառնայ „առագաստ„ գոյականին որոշիչ ածականը. այսպէս կարծելու հիմ են քիչուած տարբերակներուն ընթերցուածները, ուր նոյն իսկ եղծուած ձայնաւոր ամբածածուկ կը ներկայանայ յարածածուկ ձեւի տակ ամբածածուկ կը ներկայանայ իբրեւ որոշական ածական։ Հայուն ասորի բնագրէն շեղումը շատ հետաքրքրական է այս տեղ անոր համար, վասն զի զուտ ազգային ընտանեկան սովորութիւն մը կը տրամադրէ մեզի նման Մակաբայեցւոց գրքին թարգմանչին, որ նոյնպէս շեղելով յունարէն բնագրէն, կը հեղինակէ անկախօրէն...

րէն հետեւեալ իրապէս անզուգական տողերը՝ "ամր-ծ-ծ-ն քաղաձիգ ծնկասէր հարսունք՝ վարսս մերկացեալ գոյժ առեալ զհիւղաթուրմ ցցունսն յանդգնեալ հոլանեալ՝ հող ի գլուխ լինէին", որուն դէմ յոյն բնագիրն ունի պարզաբար Αἱ δὲ ἄρτι πρὸς βίου κοινωνίαν γαμικὸν ὑπεληλυθυῖαι παστὸν νεάνιδες եւ այլն։ Վերջապէս դիտել կու տամ այստեղ թէ C օրինակին ի սուգ մտեալ "ողբ-յէն" ընթերցուածը ուղղելով "ողբ-ցէն" մոցընելու է բնագրին մէջ փոխանակ ընտրուած "ի սուգ մտեալ էէն"ի, որ չի համաձայնիր նախորդ տողերուն հետ։

ոտնատ:

22. Նոր բառ մը դասական մատենագրութեան համար արմատ ոտն-էմ բային (հմմտէ Եզնիկ, էջ 212. Ոսկեր., Մեկն. Մտթ. Ա, էջ 75. Բարսեղ, Վեցօր., էջ 182) եւ ոտն---բէ-ն բառին (հմմտէ Սեբեր., էջ 90 Ոսկեբ., Մեկն. Մտթ. 8, էջ 649. Մեկն. Պաւղ. Ա, էջ 483. Սիրաք, էջ 140). գործածուած է շատ գեղեցիկ ոճով "իմ է հատուցումն եւ ես վրէժ առնում նոցա եւ (ի նոցանէ?) ի ժամանակի յորում լիցի նոցա ոտն--, զի մերձ է աւր բեկման նոցա", էջ 32 (= Սոփերք, էջ 81), եւ կը նշանակէ "յաւուր վրէժխնդրութեան հատուցից. ի ժամանակի յորում -ն-լէ-յէ (կամ -խ-լէ-ցէ) ոտն նոցա, զի մերձ է աւր բարկութեան նոցա" Երկ. օր. ԼԲ, 35։

սմբակահամ:

23. "Ոչ ետուն նոցա ճարակել զճարակս կոխեալս եւ ոչ ետուն ըմպել զջուրս պղտորս եւ սմբակ-հ-մս", Վկայք Շմաւոնի, Սոփերք Ի, էջ 19. այսպէս կը կարդայ նաեւ Նոր հրատարակութեան A օրինակը ու այս ընթերցուածը անփոփոխ իբրեւ ուղիղ կը յիշէ նաեւ Տաշեան (Ուսումն դասական հայերէն լեզուի, էջ 622), մինչ Տէր-Մկրտչեան բնագրին մէջ կը հիւրընկալէ Bի "սմբակ-հար-" ընթերցուածը. ասորի բնագրին շատ պարզ հատուածը ո եւ է լոյս չի սփռեր այս տեղ որոշելու համար թէ որն է հարազատ ընթերցուածը՝ ܕܠܐ ܢܫܬܝܢ ܡܝ̈ܐ ܕܚܢܦ̈ܐ ܕܠܝܚܝܢ = ne illae (oviculae) aquas infidelium pedipus turbatas ebiberent (Assemani, Acta martyr. orient., էջ 17). Զգաւնի այժմեան բնագիրը կը թուի վաւերացընել "սմբակ-հ-մ" ընթերցուածը երբ կը գրէ "եւ խաշինք իմ զկոխեալն ոտից ձերոց ճարակէին եւ զջուրս պղտորեալս ի ձէնջ զսմբակ-հ-մս ըմպէին", էջ 195 = ܘܫܬܝܢ ܡܝ̈ܐ ܕܠܝܚܐ = aquam turbatam (Graffin, Pat. syr. I, էջ 449). սակայն եւ այնպէս ինծի աւելի ուղիղ եւ աւելի բանաւոր կը թուի "սմբակ-հար" ընթերցուածը, քանի որ առաջինը բաւարար իմաստ մը ներկայացընելէ շատ հեռու է, մինչդեռ "սմբակ-հար" թէ կազմութեամբ եւ թէ նշանակութեամբ կը համապատասխանէ ճշգիւ "սմբակ-կ-խ" բառին ու կը համաձայնի կանոնաւորապէս մէջ բերուած հատուածին "զճարակս կ-խ-լս" ասութեան հետ։ Շնորհաւորելի է հետեւաբար Տէր-Մկրտչեան, որ առանց մոլորելու կրկին օրինակներու տուած "սմբակ-հ-մ" ընթերցուածէն, կ'ընտրէ "սմբակ-հար" տարբերակը ու կը ներմուծէ զայն բնագրին մէջ. միեւնոյն սրբագրութիւնը պիտի առաջարկեմ ես ալ Զգաւնի բառին համար, ու պիտի ցանկամ ջնջուած տեսնել բառարաններու մէջ մուտ գործած "սմբակ-հ-մ" բառը։ Գոնէ ես այսպէս համոզուած եմ։

վաղվաղեան:

24. "Ցարեւն յապաժոյժ թաթաւեմ զհասակդ գեղեցիկ հուպ ընդ հուպ կարճ ի կարճոյ վ-ղվ-ղէ-ն ժամանակի". Սոփերքի այս ընթերցուածը (էջ 30), զոր Թոռնեան անփոփոխ յառաջ կը բերէ իբրեւ նոյնանշան աւելադրութիւնք "անմիջապէս, շուտ մը" իմաստով (Հատընտ. ընթեր. Ա, էջ 427, ծանօթ. 33), սխալ է. պէտք է ուղղել, ինչպէս ունին իրօք AB եւ C, "ի վ-ղ--է-ն ժամանակի" զոր բնագրի մէջ հիւրընկալած է Գ. Տէր-Մկրտչեան. այս ընտրութիւնը կը հաստատէ վերջնականօրէն ասորի բնագրին ܒܙܒܢܐ ܩܠܝܠ ܡܚܪ (= "ի կարճ վաղուեան ժամանակի") նախադասութիւնը, Assemani, Acta martyr. orient., էջ 24։ Համեմատել դարձեալ վկայաբանութեանս շարունակութիւնը "յայնժամ հրաման ետ արքայ կապել զՇմաւոն մինչեւ յաւաւաւտն, զի այսպէս իմն իմացաւ եթէ միտս ինչ ուսանիցի վաղի-ն եւ առն(ից)է զհրաման նորա". Հարկ է շեշտել թէ խնդրական "վաղ--ե-ն" ձեւը ածական չէ հոս, այլ սեռական "վաղի"ին. այս իրողութիւնը կը շեշտեմ ՀԲի դէմ, որ Գործք Առաքելոցի "ի վաղ--եան գիշերին եկաց առ նմա տէր" նոտրատիպը կը համարի ածական իբրեւ ἐπιοῦσα, crastinus, sequens, venturus (Բ, էջ 773)։

Վաղրաւոր:

25. "Վաղր" թէ "վազր" խորագրով Գուլմճեան բանասիրական յօդուած մը ունի Բիւզանդիոնի մէջ 1898, Թիւ 508. այս տեղ շատ

Համառօտ գիծերով յառաջ պիտի բերեմ այս կար-
ևոր յօդուածին բովանդակութիւնը. — «Վողըր»
գործածուած է երկու ձևով «վողըր» և «վողըր-
ոըր». առաջին ձևը կը պատահի հետագայ նախա-
դասութիւններու մէջ. «հար վողերբ գզլուխ Երու-
անդայ... և այսպիսի ջախջախ վախճանեցաւ»,
Խորեն. Բ, գլ. ԽԶ, «վողերբ դիպեցուցեալ
ծեղէեր», Յովհ. Կթղ., «ունէր ղվողր... իբրև
ղ...ն ...», Ուռպել.: Երկրորդ ձևն է վող-
րոոր» անդէն (տպ. ...) յարքունուստ (յօ-
րոոր» անդէն (տպ. ...) յարքունուստ (յօ-
դուածագիրը կը կարդայ է յ...) հասանէին
բագում սպասաւորք վառեալք, սուսերաւորք, նի-
զակաւորք, վողրոոր+, սակրաւորք, ...
«պարակիրք», Բուզ. (տպ. Պատկանեան),
էջ 100, «Նիզակաւորք, սուսերաւորք, աղեղ-
նաւորք, անվրէպք, կորովիք, վողրոոր+, սա
կրաւորք, անդ. էջ 111. վերյիշեալ օրինակներէն
կ'երևի թէ «վողըր» գործի մըն է, որուն հարուածը
կը ջախէ, կը ջախջախէ և կը նմանի ...,
մինչ բառագիրքները «վողըր» կ'ընդունին իբրև
կարճ, տափակ սուր մը. Ինչպէս կարելի է նման
ենթադրութիւն մը՝ բառը իր օրինակներուն մէջ
դիտելով: «Վողըր» սուրէն տարբեր գործի մը պէտք
է լինի, որ Բիւզանդ իբրև առանձին զէնք կը
գործածէ «սուսերաւորք վաղըաւորք»...: Ղևոնդ
պատմիչ կը գործածէ «վորզ» ձև մը, «բարկացեալ
զօրավարին ի վերայ իշխանին՝ ձգէր ղվորզն, որ ի
ձեռին զհետ նորա», էջ 3, ՀԲ այս «վորզ» բառը
կը բացատրէ այսպէս «բարումունք, գաւազան, ցուպ,
վարիչ. և կ'աւելցնէ «տես վիրգ». այս նշանա-
կութիւնները չեն համապատասխաներ ենդրոյնի թ
եղած բառին նշանակութեան. «վորզ» իր իսկական
ձևով արդէն բացայայտ է, քանի որ պարսկերէնէ
փոխ առնուած բառ մըն է, Hübschmann,
Arm. Grammatik, էջ 244, այս «վորզ» բառի
ծագումը պարզ է և կրնանք ուղղել անոր նշա-
նակութիւնը և ճշդել գրութիւնը. «վորզ» պահ-
լաւ բառ մըն է vazr տառաշրջութեամբ «վորզ»
եղած. vazr բառը նոր պարսկերէնի մէջ հնչափո-
խութեան օրէնքով դարձած է gurz-ի, ինչ որ
հիմայ իր գործածութիւնն ունի հայ գաւառա-
բարբառներու մէջ՝ գուրզ և նշանակութեամբ կը
համապատասխանէ «վողըր» բառին. Այն է հաստ
փայտեայ կամ երկաթեայ գործի մը, լախտի կամ
մահակի նման, վերջին ծայրը գնտաձև, երկաթա-
պատ և գամերով ամրացած: Ուրեմն նշանակու-
թեամբ և ստուգաբանութեամբ «վողըր», «վորզ»
և «գուրզ» նոյն բառերն են. բայց դեռ ուրիշ
ապացոյց մը ևս կայ, որ շատ ծանրակշիռ է, կարնոյ
Աղջկանց վարժարանին մէջ գտնուած Փաւստ.

Բուզանդայ գրչագիր օրինակ մը, որու մէջ եր-
կու տեղ, շատ լաւ ընթեռնլի գրուած է «վազր-
ոոր», ուստի բուն բառն է «վազր». ասկէ կ'երևի
թէ «վողըր» և վողըրոոր» բայերը գոյութիւն չու-
նին հայ լեզուի մէջ և միայն սխալ ընթերցման
և գրութեան պատճառաւ մուտ գտած են հոն և
առիթ եղած են շատ թիւր ըմբռնումներու: Արդ,
կ'եզրակացընենք 1. Բուզանդայ գրչագրի նոր
ընթերցման համեմատ պէտք է այսուհետև բառս
կարդալ «վազրոոր», որոյ արմատն է «վազր»,
2. «վազր» պահլաւ բառ մըն է, vazr, որ նոր պարս-
կերէնի մէջ դարձեր է gurz = «գուրզ» և ջա-
խջախող զէնք մըն է, բոլորովին նոյն իր
նշանակութեամբ «վազր» բառի նշանակութեան,
3. Ղևոնդ պատմիչ նոյն «վողըր» բառը կը գոր-
ծածէ «վորզ» ձևով: — Բուզանդայ Կարնոյ
օրինակին աւանդած «Վազրոոր» ուղղագոյն ըն-
թերցուածը կայ պահուած նաև «Ի վկայսն Արե-
ւելից»ի մէջ. «ո՞ր էին արդեւք գունդքն վահա-
նաւորք և վազրոոր+, տիգաւորք, աշտէաւորք
(սխալ է Տէր-Մկրտչեանի «աշտէնաոր+» ըն-
թերցումը), որ հանապազ առաջի ընթանային և
սպաս ունէին», Սոփերք, էջ 127. A և B
օրինակները դժբախտաբար չունին բառս, որով
Տէր-Մկրտչեան ստիպուած է Սոփերքի «վազ-
րոոր+» ընթերցուածը անփոփոխ ներմուծել իր
պատրաստած բնագրին մէջ: Ջնջելի են այսուհետև
բառարաններէն «վողըր» և «վողըրոոր» սխալ ըն-
թերցուածները:

վաւարտ:

26. «Նովաւ ազատկանայք ապրեցան ի պէս-
պէս նկարագործ անաւթոց և առ ի վաւարտն ստէպ
ստէպ թաւթափելոյ, Սոփ., էջ 51. Սոփերքի
հրատարակութենէ յառաջ արդէն բառս նկատի
առնուած էր ՀԲի մէջ ու որբագրուած «բառ
անյայտ, եթէ չիցէ գրելի ղաւարտ» (Բ, էջ 799).
Ջախջախեան ընդհակառակն աւելի պահպանո-
ղական հաստատուն կը բռնէր «վաւարտ» ընթեր-
ցուածը և կը մեկնէր «ինչք, ստացուածք» (Բառ.
հայ.-իտալ., էջ 1316). Ալիշան, Սոփերքի հրա-
տարակիչը կու տայ ուրիշ բացատրութիւն՝ «Թուի
աւարտ», բառ պարսիկ, որ է «այտք», և զգեղե-
ցիկ շպարել կանանց նշանակիցէ նկարագործ
անօթովքն» (Ծանօթ., էջ 158). Անդրիկեան՝
«վաւարտ, որ ըստ իմաստին աշխարհական զբաղանք,
կիրք կը նշանակէ» (Բազմավէպ 1905, էջ 254,
ծանօթ. 4). վերջապէս Աճառեան հակառակ
արտայայտուելով Սոփերքի ծանօթութեան կը գրէ
«պրս. աւարտը ոչ ձևով կը յարմարի և ոչ ալ

նշանակութեամբ։ Բառին նշանակութիւնը կը մնայ անստոյգ» (Բազմավէպ 1921, էջ 313)։ — Այս բոլոր վարկածներուն մէջէն ընդունելի է միայն ՀԲԻ ուղղագրութիւնը, զոր կը վաւերացնէ այսօր Տէր-Մկրտչեանի հրատարակութեան տուած ընթերցուածը՝ «առ ի շաղաղուն ստէպ ստէպ թաւթափելոյ», որուն դէմ B օր. ունի «առ ի շաղաղ-ղուն» (էջ 142), զոր ես աւելի ուղիղ կը համարիմ. Ի՞նչ է սակայն բառիս իմաստը. ասորի բնագիրը Assemani կը թարգմանէ՝ feminaeque item liberae a textrinae artis opificio et seculorum negotio conquieverunt! (Acta martyr. orient., էջ 48), որմէ հետեւաբար զուր է ակնկալել ո եւ է լուսաբանութիւն. ես կը կարծեմ թէ այսպէս պէտք է թարգմանել հատուածս. «անով է որ ազատ կանայք հանգստացան նկարագործ անօթներ շինելու հարկէն եւ աւարտածները (շինուածները) ծախելու ստիպումէն»։

տնտղեալ:

27. «Պատառեսցէ զառագաստ սրտից նոցա եւ ելցէ ճարպն յուռուցեալ եւ ի տնտղեալ ընդերացն», էջ 75—76. այսպէս տառական նաեւ Սոփ., էջ 133։ Աճառեան Առձեռն բառարանի մեկնութիւնը՝ Ոսկեբերանի Կողոս. Թղթոյն մեկնութեան մէկ տեղիքով ալ ամրապնդել փորձելով կը գրէ «Առձ. Բառ. գիտէ այս բառը եւ կը մեկնէ «ուռիլ». այս նշանակութիւնը ստոյգ է (!), ինչպէս կը հաստատէ Ոսկ. Կողոս. էջ 535 «եւ նոցա ոգիք ջրգողեալք տնտղեալք» (Բազմավէպ 1921, էջ 313). — Մեզի համար սակայն, որ նախաբնագիրներ առջեւնիս ունինք, ստոյգ չէ այս նշանակութիւնը, այլ սխալ. «տնտղիմ» երբեք չի նշանակեր «ուռիլ», այլ «գոնդողիլ, թանձրանալ, մածնուլ». հմմտ. ասորի բնագրին մէջ գործածուած [illegible] բայը (Bedjan, Acta martyrum et sanctorum II, էջ 93), որ կը նշանակէ contraxit, coagulavit (Brockelmann, Lex. syr., էջ 48), հմմտ. ֆրանս. cailler. Նոյնպէս Ոսկեբերանէն յառաջ բերուած հատուածին «տնտղեալք»ը միեւնոյն «մածնուլ» իմաստը ունի. յոյն բնագիրը կը ներկայացնէ ὑδέρῳ καὶ φλεγμονῇ κατεχόμεναι, ուրեմն խնդիր չի վերցներ թէ հայ թարգմանիչը φλεγμονή բառին իմաստը նոյնացուցած է φλέγμαին բժշկական նշանակութեանը հետ, որ է «պաղ, սպիտակ, մածական (մածողական ծորելի) հիւթ մը, որ շատ մը հիւանդութիւններու պատճառ կը համարուի», տես Pape, Griechisch-deutsches Handwörterbuch II, էջ 1268։

փետք:

28. «Որոց հարքն յետս կացեալ էին եւ ազգատոհմն ի ճետո մտեալ ի գայթագղութիւն յուժարեցուցանէին», էջ 72, այսպէս նաեւ Սոփ., էջ 121։ «Ընդհանուր իմաստն այն է թէ — կը գրէ Աճառեան — երանելի նահատակներուն հայրերը իրենց հաւատքը ուրացեր էին ... եւ հիմա ալ իրենց հարազատները կը յորդորէին դառնալ...։ Սակայն չեմ կրնար այս ընդհանուր իմաստէն անդին անցնիլ եւ «ի ճետո մտանեմ» ոճին բուն նշանակութիւնը որոշել։ Մի՞ գուցէ պէտք է կարդալ «ի ձետո մտանել» = մէկուն ուղեղը մտնել, համոզել» (Բազմավէպ 1921, էջ 313)։ Հայ բնագիրը չի համընթանար այս տեղ ասորիին, որ կը կարդայ [illegible], այսինքն «իսկ ազգատոհմքն յուժարեցուցանէին զնոսա զի անկցին» (Bedjan, Acta martyr. et sanctorum II, էջ 90), հետեւաբար ստիպուած ենք միայն «յուժարեցուցանեմ» բային յարմար բայ մը որոնելու այս տեղ, եւ այս բայը Աճառեանի առաջարկած շատ բռնազբօսիկ ոճին դէմ կը կարծեմ թէ է «շնէտ մտեալ», որով նախադասութեան իմաստը կ'ըլլայ «եւ ազգատոհմքն փութով պնդութեան ջանային ի գայթակղութիւն յուժարեցուցանել զնոսա»։ Մեր առաջարկած «շնէտ մտանեմ» ոճը ընտանի է մեր դասականներուն, իսկ «ի միտս մտանեմ»՝ «մէկուն ուղեղը մտնել՝ համոզել» իմաստով գոնէ ինծի ծանօթ չէ։

փոխնխելութիւն:

29. «Զի՞նչ է այդ փոխնխնելութիւնդ, զի ես կենդանի եմ... եւ դու սուգ առեալ եւ ի խորխոցեալ նստիս», էջ 122, հակառակ A B C օրինակներու «փոխնխելութիւնդ» կանոնաւոր ընթերցուածին, հակառակ Նորայրի «փոխնխելութիւնդ» բանաւոր ուղղագրութեան (Կորիւն վարդապետ, էջ 447), Գ. Տէր-Մկրտչեան չեմ գիտեր ինչ հիմամբ բնագրին մէջ կը ներմուծէ Սոփերքի, էջ 32, «փոխնխնելութիւնդ» տարօրինակ ձեւը։ Տէր-Մկրտչեան, որ հետաքրքրուած էր Ագաթանգեղոսի Արեւելեան վկաներու հայ թարգմանութեան հետ ունեցած աղերսովը, պէտք էր սակայն նախընտրել «փոխնխելութիւն» ընթերցուածը՝ նոր փաստ մըն ալ աւելցնելու համար իր կարծիքին (հմմտ. Ագաթանգեղոսի աղբիւրներից, էջ 26—27)։ ինչպէս «կոխոտորդինք» կցկցած բառը, նոյնպէս նաեւ «փոխնխելութիւն» միեւնոյն ատեն կցկցած բառը Ագաթանգեղոս փոխ առած է անյայտ Շմաւոնի վկայաբանութենէն սա նախադասու-

թեան մէջ. «առ ֆոխելոբեոն իշխեսցէ արհամարհել զպաշտաւն դիցն», Ագաթ., էջ 75, որուն իմաստն է «անմտութիւն, անհանճարութիւն, պակասամտութիւն», քանի որ վկայաբանութեան ասորի բնագիրը խնդրական բառին դէմ ունի [illegible] (Assemani, Acta martyr. orient., էջ 25, Bedjan, Acta martyrum et sanctorum II, էջ 132) = insania, mentis alienatio (Brockelmann, Lex. syr., էջ 381)։ Բառիս բայաձեւը գործածուած է Ոսկեբերանի մօտ միեւնոյն իմաստով. «պա՞րտ ինչ էր, մինչդեռ Քրիստոս սովամահ լինի, քեզ այնչափ փափկանալ, մանաւանդ թէ ֆոխելոնուլ խօկ», Մեկն Պաւղ. Ա, էջ 603 = σὺ οὕτω τρυφᾷς; μᾶλλον δὲ ἀνοηταίνεις. քիչ մը տարբեր նշանակութեամբ կայ նաեւ «ֆոխելոպոտանոն լինել» ոճը՝ «եւ եթէ յանդիմանել կարող իցես, փախչիս, ֆոխելոպոտանո լինիս, թէ բնաւ չգիտիցես խօկ», անդ, էջ 187, որուն դէմ յոյն բնագիրն ունի προσποιέω բայը, որ կը նշանակէ «կեղծել, կերպարանել, ձեւացընել»։

քէշտ:

30. «Եւ ասէ. Ա՜յ քէշտ անմիտ եւ ոչ իմաստուն, ոչ ձերոյն կամաւք ինքնակամ անկանիք ի մահ», Վկայաբ. Բարշամենայ եւ այլն, էջ 168. A ունի այ քէշտ, B այ ըքէշտ, այս ընթերցուածները կ'ուղղէ Գ. Տէր-Մկրտչեան «քէշտ = քէշտ»։ Աճառեան կը ծանօթագրէ՝ «հրատարակիչը դրած է այ քէշտ, որ պէտք է հասկնալ այ քէշտ։ Բառս այլուստ ծանօթ չէ. կայ պրս. [illegible] kašt = տգեղ եւ աղտեղի, որ թերեւս յարմարի յաջորդ անմիտ եւ ոչ իմաստուն բառերուն։ Խօսքը ուղղուած է նահատակին» (Բազմավէպ 1921, էջ 313)։ Հաւան եմ թէ ABի ներկայացուցած ձեւերը պէտք է ուղղել «քէշտ», բայց Աճառեանի տուած քմածին մեկնութիւնը բացարձակապէս կը ստիպուիմ մերժել. եթէ Աճառեան դիւրութիւն ունենար իր ստուգաբանել փորձած հատուածը նախաբնագրին հետ համեմատելու, ի հարկէ նման թիւր կարծիք մը հրապարակ հանելու չէր ձեռնարկեր։ Ասորի բնագիրն ունի [illegible] անմիտ եւ [illegible] ուրեմն «ով տգէտ (ժողովուրդ) ոչ իմաստուն» (Assemani, էջ 113), ինչպէս գործածուած է քիչ մը վար «պատասխանի ետ սուրբն Բարբաշմին եւ ասէ. Մեք տգէտ իմաստուն եմք եւ ճշմարիտ», էջ 170, ասորին ունի հոս ալ միեւնոյն [illegible] բառը (անդ, էջ 115). այս համեմատութեամբ կարելի է այժմ բաւարար մեկնութիւն մը տալ բառիս, որ է «աղանդ», «դէն», «քէշ»։

Եզնկայ «քէշ» բառին (էջ 110) եւ «քէշակրկատ» բարդութեան քով (էջ 122), Եղիշէ գիտցած է գործածել «քէշտ» խորհրդաւոր բառը՝ «մոգն եւ զանդիկն, հրէայն եւ քրիստոնեայն եւ որ այլ եւս բազում քէշտք», (տպ. Փորթուգալ, Վենետ. 1902, էջ 255), «լաւագոյն քան զայլ քէշտսն նոքա երեւեալ են», անդ, էջ 272, «իմ այսպէս լուեալ էր վասն քէշտիս այտորիկ», անդ, էջ 379։ Բառիս մասին Հիւբշման կը հարցնէ entstellt aus pers. *kēš* ‚Religion, Sekte'? = zd. *ṭkaeša*, das Eznik als *k'ēš* entlehnt hat (Arm. Gr. I, էջ 167)։ Թիրեաքեան կը գրէ՝ Եղիշէի այս բառը կամ իւր ժամանակի աղաւաղութիւնն է եւ կամ ետքի ընդօրինակողաց սխալանքը, զի այս բառին, այս կազմով եւ իմաստով, Մազդէական գրոց մէջ, տեղ մը չհանդիպեցանք եւ փարսի գիտնականաց ալ անծանօթ է։ (Քէշին) նոյնանիշ աւելորդ բառ մըն է (կէշտ), զոր ստացեր ենք եւ զոր սակայն դարերու կիրառութիւնը նուիրագործած լինելով՝ չեմ առաջարկեր վտարել (Արիահայ Բառարան, էջ 208)։ Մ. Փորթուգալ այսպէս կ'ուզէ լուծել բառիս կնճիռը. «Եղիշէ կը գործածէ զբառդ իբրեւ կրօն, դէն, երբեմն ալ մի եւ նոյն դէնի իբրեւ զանազան վարդապետութիւնք..., սա պարսիկերէն քէշ կամ քաշ բառը չի կրնար ըլլալ, վասն զի նոյնը ունիմք հայերէն՝ քէշ, եւ ոչ մարթ է չփոխել ընդ նոյնը ... որոյ լծորդն է յաշտ։ Կէշտ է թել ընդ եաշտի բառն (Աւեստայի մէջ Զենդ Բազանդ գրոց յէշտակ բառն), զոր Ուէստ կը թարգմանէ վարկամ Զենդ), զոր Ուէստ կը թարգմանէ վար- կամ Զենդ), է եւ յաշտէն՝ տալ ճաշակել տապետութիւն. կ բաղաձայնդ շատ յայտնել, վարդապետել՝ կ բաղաձայնդ շատ պարսկերէն բառից մէջ կը փոխուի ի ճ եւ ի շ», (էջ 28, ծանօթ. 2)։ Ամէն պարագայի տակ հինգերորդ դարուն մէջ արդէն նուիրագործուած «քէշ» գրական բառի կողքին միեւնոյն իմաստով բառ մը եղած է «քէշտ», որմէ կանոնագրքին մէջ բարդուած է «քէշտակրկատ», եզնկեան «քէշակրկատ» կանոնաւոր բարդութեան քով։

քորէշ:

31. «Կատարեսցէ իբրեւ զքորէշ զկամս քո. կացո՛ Տէր քորէշ ի տեղի քորէշի (Սոփերք՝ քորէշի, էջ 131) հատո՛ բարկութիւն եւ չարութիւն մոլորեցուցչացն եւ թնպատիկ ի ծոցս նոցա», էջ 74։ Աճառեան շատ յոյժ մեկնիչ մըն է այստեղ. առանց նախընթաց համեմատութեան, առանց նախընթաց լուսաբանութիւններու մասին տեղեկութիւն ունենալու պարզօրէն կը գրէ՝ «քորէշ բառին հանենալու Սոփերքի հրատարակիչը (էջ 158) կը ծանօթագրէ թէ «զբառս օտար եւ որպէս թուի ասորի,

A.R.A.R.@

վարէ ուրեք եւ Ստեփանոս Ուռպելեան եւ տայ գլխատ հոլոնոլ կամ հոլոտոլէշխոնէ„՝ Օրբելեանի այս հատուածն է.“ կարգեցին ի տեղի նորա զայլ ոմն կաթողիկոս եւ լուծին զՎահան։ Եւ այսպէս կեցեալ +ոլորէշ ի տեղի +ոլորէշէ՝ Ստեփաննոս յԱնի եւ Վահան ի Վասպուրական„ (տպ. Էմինի, էջ 212)։ Երկուքին նմանութիւնը կատարեալ է — կը շարունակէ Աճառեան — վերջինին մէջ յայտնի կ՚երեւայ որ բառը կը նշանակէ “կաթողիկոս, կրօնապետ„. նոյն իմաստով առնելու է նաեւ առաջինին մէջ (Բազմավէպ 1921, էջ 314)։ Ա՛յնքան յարեւանցի, ա՛յնքան յանդուգն չէր ըլլար անտարակոյս Աճառեան, եթէ աւելի շրջահայեաց ըլլալու անհրաժեշտ պիտոյքներէն զրկուած չըլլար։ Արդէն Թոռնեանի Հատընտիր ընթերցուածներէն յայտնի էր թէ “+ոլորէշ„ երբեք հասարակ անուն մը չէ, այլ յատուկ անուն, եւ թէ հետեւաբար պէտք էր գրել՝ “կատարեցէ իբրեւ զՔորէշ զկամս քո։ Կացո Տէր Քորէշ ի տեղի Քորէշէ„ եւ իմաստն էր “Կիւրոս պարսից թագաւորն Աստուծոյ ժողովրդեան ազատիչ„ (Հատ. ընթ. Ա., էջ 438)։ Դժբախտաբար այս անծանօթ մնացած մեկնութիւնը չէր յաջողած մոքերու նախապաշարումը ջնջել վերջնականօրէն։ Ազգապատումի հեղինակը դեռ կը կրկնէր Brossetն, որ “+ոլորէշ„ը կը թարգմանէր, չեմ գիտեր ինչ հիման վրայ, il vécut… isolé, dans un lieu isolé, Stephannos à Ani, lui dans le Vaspouracan եւ կը ծանօթագրէր +ոլորէշ manque aux dictionnaires (Histoire de la Siounie, էջ 167)։ Հորոյ Ազգապատումի հեղինակէն անմեկնելի թողուած այս բառը մեկնելու փութկոտութեամբ կը գրէր. “այդ բառն ալ աղաւաղում մըն է, սխալ ընդօրինակութեան արդիւնք եւ պէտք է ըլլայ +որնոշ կամ +որոնոշ (+որոննոշ) որ ջով եւ օով ալ կը գրուի ջօջօշ եւ է տեսակ մը անճոռնի մողէս„ (Բիւզանդիոն 1912, թ. 5358)։ Այլանդակ այս մեկնութեան դէմ արտայայտուելով Վարդանեան կը տեղեկագրէր Ազատամարտի մէջ. “Անհեթեթ է պարզապէս Բիւզանդիոնի աշխատակցին +ոլորէշ բառի մասին յայտնած վարկածը, Օրբելեանի կիրարկած “+ոլորէշ ի տեղի +ոլորէշէ„ նախադասութիւնը անճարակ բանագողութիւն մըն է պարզապէս Մարութայի ընծայուած “ի վկայն Արեւելից„ ճառէն… “կատարեցէ իբրեւ զ+որէշ զկամս քո։ Կացո տէր +որէշ ի տեղի +որէշէ„ (Սոփերք Ի., էջ 131)… Տարբեր ընթերցուած չընծայեր Գալուստ Տէր-Մկրտչեանի պատրաստած բնագիրը, նոյնպէս Ամատունի, տակաւին չհրատարակուած այս գործէն յառաջ բերելով խնդրական հատուածը, նոտրատիպ բառը կը համարի “բառանստոյգ„ (Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ 1912, էջ 677)։ Կ՚երեւի թէ ոչ-գլխագրով գրուած “Քորէշ„ յատուկ անունը՝ հասարակ բառ կարծուելով մոլորցուցած է թէ հրատարակիչները եւ թէ Ամատունին։ Թոռնեան տուած է բառին ուղիղ մեկնութիւնը, որ է “Կիւրոս„ յատուկ անուան ասորական մէկ ձեւը„ եւ այլն (Ազատամարտ, 1912, թ. 1525)։ Այսպէս նաեւ Անդրիկեան “(Քորէշ) Կիւրոս յատուկ անուան ասորերէն ձեւն է, գրողը կ՚աղաչէ Աստուծոյ որ Կիւրոսի գահուն վրայ ուրիշ Կիւրոս մը կեցնէ, որ իր կամքը Կիւրոսին պէս կատարէ„ (Բազմավէպ 1905, էջ 358)։ Այս վերջին կարծիքները օդոյ վրայ չեն հաստատուած բնականաբար այլ կը հանգչին բնագրական համեմատութեան վրայ, ահաւասիկ ասորի բնագիրը՝ ܩܘܪܫ ܚܠܦ ܩܘܪܫ … ܩܘܪܫ ܐܝܟ (Bedjan, Acta martyrum et sanctorum, II, էջ 91) որ է “իբրեւ զԿիւրոս… Կիւրոս ի տեղի Կիւրոսի„։

Հ. Ա. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

1. MESROVB I. SETH: The Armenians in India. The Times of India *ի պատկերազարդ շաբաթաթերթին “փոխարքայութեան„ նուիրուած յաւելուածին մէջ, 8 Փետր. 1922:*

“Ճշմարիտ ազգասիրի է օրինակաւ քաջի գործոց նախահարց զոգիս որդւոց զարթուցանել„՝ Թաղիադեանցի այս տողերուն միշտ հաւատարիմ Սեթեանց կը ջանայ օգտագործել ամէն պատեհութիւն նախահայրերու հոյակապ գործունէութեան յիշատակներով ներկայ հընդկահայ գաղութին մէջ վերարթնցնել եռանդ եւ համապատասխան աշխատանք, միեւնոյն ատեն պատմական արձանագրութիւններու ու յիշատակարաններու հրատարակութեամբ տալ վերջին դարերու հայ պատմութեան ուսումնասիրութեան թանկագին նիւթեր։

Սեթեանցի հիմնական ուսումնասիրութիւններուն առաջին մասը տուաւ 1894ին Բենգալայի կառավարութեան կողմէ իրեն եղած այն առաջարկը, որով հայ հետախոյզը կը հրաւիր-